

अध्याय एक

परिचय

१.१ पृष्ठभूमि

आम संचार र विश्वव्यापीकरणको माध्यामबाट आज संसार यति साघुरीको छ कि हामी समाज भित्र हुने सबै गतिविधिहरू सहजै प्राप्त गर्न सक्दछौ । समाज विकासका क्रममा विभिन्न प्रकारका समाजहरू देखिन्छन् । ती सबै समाजहरूको बिचमा केही कुराहरू समानता भए पनि धेरै कुराहरूमा भिन्नता देख्न पाइन्छ । प्रत्येक समाजको आफ्नो मौलिक विशेषता रहेको पाइन्छ । वर्तमान समाज र संस्कृतिलाई बुझ्न मानिस, समाज र संस्कृतिको उत्पत्ति र विकासलाई हेर्दा प्रस्ट हुन्छ ।

जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै बजारीकरण बढ्ने त्यसबाट फोहरमैलाहरूमा पनि वृद्धि हुने हुँदा यो एउटा सामाजिक समस्याको रूपमा देखा परेको छ । साथै यसको व्यवस्थापनमा पनि समस्या र चुनौतिहरू रहेकाछन् । मानिसले आफ्नो दैनिक जीवनमा गर्ने जुनसुकै व्यवहारहरू समाजसंग अन्तर्सम्बन्धित रहेका हुन्छन् । त्यसैले कुनैपनि विषयको अनुसन्धान कुनै न कुनै समाजसँग जोडिएको हुन्छ । २०४९ सालमा स्थापना भएको व्यास नगरपालिकाको विकास द्रुत गतिमा अगाडि बढे सँगै यहाँ वस्ती विकास र शहरीकरण बढ्दै गएको छ । शहरीकरण सँगसँगै फोहरमैलामा वृद्धि हुने क्रम पनि जारी छ । फोहर उत्पादन जुन अवस्थामा भै रहेको छ, त्यसको व्यवस्थापन नगरपालिकाले उचित प्रकारले गर्न सकेको छैन । तसर्थ यस शोधपत्रमा पनि फोहरमैलाले पारेको सामाजिक समस्यालाई समाजशास्त्रीय ढङ्गबाट अध्ययन गरिएको छ । वर्गीकरणको आधारमा भन्नु पर्दा कलकारखानाबाट निस्कने ब्यवसायिक रासायनिक फोहर, अस्पतालबाट निस्कने संक्रामक फोहर, बजारबाट निस्कने बजार फोहर, होटल रेष्टुराँबाट निस्कने फोहर, मृत जनावरको सिनुफोहर, घरयासी फोहर, सडक बढारेको फोहर तथा भत्काएका घरहरूको फोहर आदि । यसको व्यवस्थापन गर्ने दायित्व नगरपालिकाको हो । यसैले यी सबै फोहरमैलालाई समष्टिमा म्युनिसिपल फोहर तथा नगरपालिका फोहर भनिन्छ ।

जनसंख्या वृद्धि सँगै फोहरमा पनि वृद्धि हुने हुनाले सामान्य रूपमा जनसंख्याको अवस्थालाई पनि विश्लेषण गर्नुपर्ने हुन्छ । जसअनुरूप नेपालको जनसङ्ख्याको अवस्थालाई हेर्दा वि.सं. १९६८ को जनगणनामा नेपालको जनसङ्ख्या ५३,३८,७४९ थियो भने २०५८ को राष्ट्रिय जनगणनामा नेपालको जनसङ्ख्या २,३१,५१,४२२ रहेको थियो । त्यस्तै २०६८ को राष्ट्रिय जनगणना २,६६,२०,८०९ रहेको छ ।

२०४८ सालमा स्थापना भएको व्यास नगरपालिकाको जनसङ्ख्या २०५३ सालमा २४,२५९ रहेको थियो भने २०६७ मा नगरपालिकाले गरेको सर्वेक्षण अनुसार ३५,२८७ जनसङ्ख्या रहेको थियो । त्यसैगरी २०६८ को राष्ट्रिय जनगणनामा व्यास नगरपालिकाको जनसंख्या ४२८९९ रहेको छ । यसरी नेपालको जनसङ्ख्या र व्यास नगरपालिकाको जनसङ्ख्यालाई हेर्दा जनसङ्ख्या वृद्धि विगतको तुलनामा अहिलेसम्म आइपुग्दा तुलनात्मक रूपमा बढेको देखिन्छ । यसरी जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै फोहरमैलामा पनि वृद्धि हुने र यसको वृद्धि सँगै सामाजिक समस्याहरू पनि थपिदै गएका छन् । जनसंख्या वृद्धि र तिब्र बजारीकरण सँगसँगै फोहरको वृद्धिले गर्दा व्यास नगरपालिकाले फोहरको व्यवस्थापन समुचित ढंगले गर्न सकेको छैन । उपयुक्त ल्याण्डफिल साइटको अभावमा फोहर व्यवस्थापन हुन सकेको छैन । यसरी व्यवस्थापन हुन नसक्दा यसले निम्त्याएका समस्याहरूलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ । यसलाई व्यवस्थापन गर्न विभिन्न समस्या एवम् चुनौतिहरू पनि देखिन्छन् । त्यस्तो फोहरको व्यवस्थापनमा पर्ने सामाजिक समस्याहरूका बारेमा यस अध्ययनमा विशेषतः व्यास नगरपालिकाको विश्लेषण गरिएको छ ।

फोहरमैलाको व्यवस्थापन र यसले पार्ने सामाजिक समस्या न्यूनीकरणका लागि स्थानीय निकायहरू जस्तै: नगरपालिका, उपमहानगरपालिका तथा महानगरपालिकाहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको छ । विशेष गरेर बढ्दो शहरी सुविधाका कारण राजधानी शहर तथा जिल्ला सदरमुकामहरूमा बसाई सरेर आउनेहरूको चापले गर्दा एकातर्फ फोहरमैला बढी उत्पादन भइरहेको हुन्छ भने अर्को तर्फ त्यसलाई उचित व्यवस्थापन गर्न थप जटिलताहरू सृजना भएको हुन्छ । उचित ल्याण्डफिल्ड साइटको अभाव तथा स्थानीय बासीहरूको अवरोधहरूको कारण फोहरमैला व्यवस्थापनमा यस नगरपालिकामा थप समस्याहरू भइरहेको छ । स्थानीय बासीहरूको विरोधका कारण नगरपालिकाले डम्पिङ साइटको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिरहेको छैन । सोही फोहरको व्यवस्थापन गर्न नसक्दा यसले सामाजिक क्षेत्रमा

कस्ता समस्याहरू सृजना भएका छन्, फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न नसक्नुका कारणहरू के के हुन सक्छन् ? नयाँ प्रविधिहरूको प्रयोग एवम् वैज्ञानिक ढङ्गले फोहरमैलाको समुचित व्यवस्थापन गर्न नसकिएको हो, त्यस सम्बन्धमा यस अध्ययनमा व्यास नगरपालिकाको विश्लेषण गरिएको छ ।

सामान्यतया फोहरमैला भन्नासाथ मानिसले प्रयोग गरिसकेपछि काम नलाग्ने भएर यत्रतत्र छरिएर रहेका वस्तुहरू हुन् । यसरी आफुलाई काम नलाग्ने भनी फालिने चिजलाई नै फोहर भनिन्छ । फोहरका स्रोतहरूमा घर, आँगन, टोल, होटल, अस्पताल, मेडिकल पसल आदिबाट फालिएका वस्तुहरू जुन काम नलाग्ने हुन्छन्, ती वस्तुहरू नै वास्तवमा फोहरमैलाको रूपमा देखिन्छन् । यस्ता वस्तुहरूको उचित व्यवस्थापन गरी कसरी सामाजिक समस्या न्युनीकरण गर्न सकिन्छ ? यसमा कसको भूमिका रहेको हुन्छ भन्ने कुरा यस नगरपालिकाको अध्ययनमा विस्तृत रूपमा ब्याख्या गरिएको छ । खास गरेर फोहरमैला दुई प्रकारको रहेको हुन्छन् ।

१) जैविक फोहर

कुहिने र गल्ने जातिका सम्पूर्ण फाल्तु जैविक वस्तुहरू जैविक फोहर समूहमा पर्दछन् । यिनीहरूमा कुहिएका सागसब्जी, तरकारीका छिल्ला, घाँसपात, फलफुलका बोक्रा, विग्रिएको खानेकुरा बढारेको धुलो कसिंगर आदि पर्दछन् । यी सबै कालान्तरमा गलेर मलमा परिणत हुने भएकोले माटोसँग मिलेर विलिन भएर जान्छन् । व्यवस्थित जैविक फोहोरले कहिल्यै समस्याको रूप लिदैन । घरदेखि अन्तिम निस्कासन स्थलसम्म पनि यसको व्यवस्थापन र प्रयोग गरी उचित फाइदा लिन सकिन्छ । हाम्रो देशको सन्दर्भमा यस समूहले कुल फोहरको ७० देखि ८० प्रतिशत भाग ओगटेको पाइन्छ (सिप्रोइन, १९९५) ।

२) अजैविक फोहर

नसड्ने र नगल्ने जातिका सबै फाल्तु वस्तुहरू अजैविक फोहर समूहमा पर्दछन् । हस्पिटलबाट निस्कने फोहर यिनीहरूमा प्लाष्टिक, काँचका टुक्राहरू धातु, रबर कपडा, सिसा आदि पर्दछन् । यस्ता वस्तुहरू कवाडीको रूपमा सम्बन्धित कारखानामा लगेर कच्चा पदार्थको रूपमा पुनः प्रशोधन गरी पुनः प्रयोगमा ल्याउन सकिन्छ । यस समूहले कुल फोहरको २० देखि ३० प्रतिशत भाग ओगटेको पाइन्छ (सिप्रोईन, १९९५) ।

फोहरमैला व्यवस्थापन र सरसफाई व्यवस्थापन शब्दमा फरक भए पनि कार्य प्रकृति र लक्ष्य एउटै हो । सरसफाइलाई आत्म सम्मान, स्वस्थ र विकासको आधारस्तम्भको रूपमा लिएको छ । सरसफाई प्रवर्द्धनमा व्यक्ति, समुदाय र राज्यको समान दायित्व हुन्छ । यद्यपि विश्वका करिब ५९ प्रतिशत जनताहरूले मात्र आधारभूत सरसफाई सुविधाको उपयोग गरेको तथ्यले देखाएको छ (पूर्ण सरसफाइ अभियान तनहुँ, २०६५) ।

यसरी फोहरमैलालाई सही ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्दै यसका सामाजिक असरहरूका बारेमा, नगरबासीहरूले फोहरमैलाको व्यवस्थापन कसरी गरिरहेका छन्, आम नागरिकले सरसफाइको अनुभूति पाउन सक्ने वातावरण कसरी सृजना गर्न सकिन्छ, यसमा के कस्ता समस्याहरू छन्, सम्बन्धित पक्षले त्यसको कसरी व्यवस्थापन गरिरहेको छ भन्ने कुराहरू यस अध्ययन समावेश गरिएको छ ।

१.२ समस्याको कथन

व्यास नगरपालिकाको सन्दर्भलाई हेर्ने हो भने यहाँको घर, होटल, तरकारी बजार, मासु बजार, मेडिकल, क्लिनिक, अस्पतालबाट निस्कने फोहर नै मुख्य फोहरमैलाको स्रोत हुन् । ती फोहरहरूमा जैविक, अजैविक र सक्रामक गरी ३ किसिमका छन् । व्यास नगरपालिकाको वडा नं २, १० र ११ को मुख्य बजारहरूमा व्यास नगरपालिकाद्वारा गरिएको सर्वेक्षणलाई नियाल्दा घरायसी फोहरमा ७२ प्रतिशत औषत जैविक फोहर, नकुहिने अजैविक फोहर २८ प्रतिशत रहेको छ । दमौली बजार क्षेत्रबाट दैनिक ५ टन फोहर उत्पादन हुने गरेको छ । यस्ता फोहरहरूले समाजमा प्रचुर मात्रामा सामाजिक समस्याहरू सृजित गरेको पाइन्छ । स्रोत र साधनको उचित व्यवस्था नभएकोले समयमा नै फोहरमैला उठाउन सकिएको छैन (व्यासनगर गतिविधि, २०६४) ।

यसर्थ यसले गर्दा व्यास नगरपालिकामा सरसफाई व्यवस्थापनमा निकै समस्या थपिदै गएको कुरालाई नकार्न सकिदैन । जसबाट यसलाई व्यवस्थापन गर्न नसक्दा विभिन्न समस्याहरू थपिदै गएका छन् ।

फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापन नहुनाले प्रत्यक्ष रूपमा वातावरणमा असर पर्दछ । जसले गर्दा मानिसको स्वास्थ्यमा समेत नराम्रो असर गर्दछ र वातावरण दुर्गन्धित हुन्छ । यस्तो समस्याको प्रमुख कारणमा तीव्र जनसङ्ख्या बृद्धि, नागरिकहरूमा चेतनाको अभाव तथा

सर्तकता हुन नसक्नु र फोहरमैला व्यवस्थापनको लागि सम्बन्धित निकायले व्यवस्थित तरिकाले कार्य सञ्चालन गर्न नसक्नाले नै हो । बसाइसराई, औषधी उपचार स्वास्थ्यमा सुधार तथा उच्च जनसङ्ख्या वृद्धिदरले गर्दा शहरी जनसङ्ख्या तिब्र रूपमा बढ्नाले असिमित रूपमा फोहरमैला बढ्न गई सुन्दर नगरीलाई चुनौति दिएको छ (रेग्मी, २०५५) ।

जनसङ्ख्या वृद्धिको कारणले गर्दा र विद्यमान फोहरको उचित व्यवस्थापन गर्न नसक्दापनि समस्या र चुनौतिहरू रहेको कुरालाई नकार्न सकिदैन । नेपालमा जनसङ्ख्याको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा सन् १९६८ बाट जनसङ्ख्याको गणना थालनी गर्दा देखिनै जनसङ्ख्याको वृद्धिदर १९८७ सालसम्म घट्दो दरमा भए पनि त्यसपछिका वर्षहरूमा तुलनात्मक रूपमा वृद्धि भइरहेको विभिन्न तथ्याङ्कबाट प्रष्ट हुन्छ । यसरी जनसङ्ख्या वृद्धिको चापले गर्दा घरघरबाट निस्कने फोहरमैलाको परिमाणमा पनि अवश्य वृद्धि हुन्छ । जसले गर्दा समय सापेक्ष समस्या र चुनौति बढिरहेको हुन्छ । त्यसको आधारमा यस अध्ययनमा विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

केही वर्ष काठमाडौं शहरमा मात्र ३५० क्यू.वि.मिटर फोहर प्रतिदिन उत्पन्न हुने गर्दथ्यो । जसमध्ये २०६ क्यू.वि.मिटर मात्र सम्बन्धित निकायले उठाएर लैजान सक्षम भएको थियो बाँकी फोहर शहरको बाटो चोक र घर अगाडि पछाडि लथालिङ्ग छरिने हुन्थ्यो । यसरी आजकाल उठाउन नसकेको यस्ता फोहरमैलाको मात्रा बढ्दै गएको छ (शाक्य, २०५९) ।

यसरी दिनानुदिन बढ्दै गएको जनसंख्या वृद्धि, त्यस सँगै बढ्दै गएको बजारीकरण र उत्पादित फोहरको व्यवस्थापनका सम्बन्धमा नगरपालिकाको वर्तमान अवस्थाका बारेका यसमा विस्तृत रूपमा चर्चा गरिने छ ।

१.३ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनबाट फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा के कस्ता सामाजिक समस्या र चुनौति रहेकाछन् त्यसलाई विश्लेषण गर्दै नगरवासीहरूले आ-आफ्नो घरबाट निकलने फोहरमैलालाई के कसरी व्यवस्थित गरेका छन्, फोहरमैला फ्याक्ने ठाउँको व्यवस्था के कस्तो छ, नगरपालिकाले कसरी फोहरमैला व्यवस्थापन गर्दै आएको छ भन्ने बारेमा विश्लेषण गरिएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापनमा कस्ता सवारी साधन र जनशक्ति प्रयोग गरिएको छ, यसलाई अध्ययनको प्रमुख विषयवस्तु मानिएको छ । मानिसमा

वातावरणप्रतिको चासो र चेतनाको अभिवृद्धिले अव्यवस्थित फोहर नै वातावरण प्रदुषणको मुल कारकको रूपमा पहिचान भइसकेको छ । दिन प्रतिदिन वातावरणीय समस्याको कारण बन्दै गइरहेको यो फोहरमैलालाई फालेर होइन सदुपयोग गरी समाधान गर्नुपर्ने अवधारणाले आज फोहरलाई फाल्ने वस्तु नबनाएर सकभर फोहरको उत्पादनलाई नै कम गर्ने ,फोहर उत्पादनको स्रोत मै घटाउने, पुनः निर्माणमा ल्याउनु सम्बन्धित कारखानामा पठाउने अभियानमा सबै क्षेत्र कृयाशील रहेको पाइन्छ । फोहरलाई स्रोत मै घटाउ, पुनः प्रयोग गर तथा पुनः निर्माणमा लगाउ (Reduce, Reuse and Recycle) R3 सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नु नै फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापनको एक मात्र मूल मन्त्र मानिने छ । यस अध्ययनमा यस सिद्धान्तलाई आत्मासाथ गर्ने फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएको समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरूका सम्बन्धमा विश्लेषण गरिने गरिएपनि यसका प्रमुख उद्देश्य निम्न बमोजीम रहेका छन् ।

१. फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्याहरूको पहिचान गर्नु ।
२. फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्याहरू सृजना हुनका कारणहरूको खोजी गर्नु ।

१.४ अध्ययनको महत्व

यस अध्ययनमा व्यास नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापन र यसका सामाजिक असरहरूका सम्बन्धमा फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने जिम्मा लिएको व्यास नगरपालिका, यस अर्न्तगत कार्य गर्ने सरसफाइका कर्मचारी, फोहर फाल्न जांदा बाटोमा पर्ने बासिन्दाहरू, फाल्ने नगिचका वस्तीहरू र मुख्य बजार क्षेत्रका ३ वटा टोल छनौट गरिएको छ । फोहरमैलाले पार्ने सामाजिक समस्याहरूको सम्बन्धमा र व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र चुनौतिहरू के कस्ता रहेकाछन् । फोहरमैलालाई राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने त्यसले समाजमा कस्तो प्रभाव परेको हुन्छ, यस अध्ययनमा समाजका हरेक पक्षलाई समेटेर अध्ययन गरिने भएकाले यसले प्रत्यक्ष रूपमा आम नगरबासी तथा वडावासीहरूलाई लाभ पुग्ने हुँदा यस अध्ययनको विशेष महत्व रहेको छ । विशेष गरेर दमौली बजारको मध्य भागमा रहेको र जनसङ्ख्याको चाप पनि बढी भएको यसबाट प्राप्त वास्तविक परिणामलाई सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय तथा सङ्घ संस्थाहरूलाई मार्ग निर्देशको रूपमा प्रयोग हुन सक्दछ । यस अध्ययनको निम्न बमोजिमको महत्व रहने छ ।

१. यस क्षेत्रमा यस विषयमा हालसम्म समाजशास्त्रीय ढङ्गबाट अध्ययन एवम् अनुसन्धान नभएकोले ।
२. फोहरमैलाले परेको सामाजिक समस्या र त्यसलाई न्यूनिकरणका लागि दिन सक्ने सुझावका लागी ।

यससँग सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरू तथा सरोकारवाला व्यक्तिहरू, बुद्धिजीवी, समाजसेवी, व्यापारी तथा सम्बन्धित वडाका पूर्व वडाअध्यक्ष एवम् सदस्यहरू विद्यार्थी तथा पत्रकारहरूसँग पनि प्रत्यक्ष सम्वाद र राय सुझावहरू यस अध्ययनमा समावेश गरिएकाले तथ्यगत रूपमा यसको महत्व बढि छ ।

१.५ अध्ययनको सीमा

कुनैपनि अध्ययन एवम् अनुसन्धान कार्य गर्दा निश्चित सिमा भित्र रहेर गर्नुपर्ने भएकोले अध्ययन अनुसन्धान कार्य सरल र सहज रूपमा गर्न सकिदैन । अनुसन्धान कार्य कुनै एउटा निश्चित अवधि कुनै निश्चित उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि निश्चित ठाउँमा गरिने हुनाले यसको आफ्नो सिमाहरू छन् जुन निम्न अनुसार छन् ।

१. यस अध्ययनमा व्यास नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्या र त्यसका अतिरिक्त चुनौती र सम्भावनाहरूका बारेमा केन्द्रित रहने छ ।
२. स्नातकोत्तर तहको अध्ययन पूरा गर्नका लागि तयार गरिने शोधपत्र मात्र भएकोले सबै विषय पक्षलाई समेट्न सकिएको छैन ।
३. व्यास नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापनको सामाजिक समस्या सम्बन्धमा अध्ययन गरिएकोले यसबाट आउने परिणामलाई अन्य नगरपालिकाहरूको प्रतितिधित्व गर्न सक्दैन ।
४. छनौटमा परेका वडाहरूको टोलको सम्पूर्ण घरमुलीका उत्तरदाताहरूलाई समावेश गर्न नसक्नु यसको अर्को सिमितता रहेको छ ।
५. लक्षित बर्ग र सरोकारवाला हरूको भनाइ, तथ्याङ्क लाइ जस्ताको तस्तै प्रस्तुत गरीएको छ ।

१.६ अध्ययनको संगठन

अध्ययनलाई व्यवस्थित गर्नको लागि विभिन्न ६ भागमा विभाजन गर्ने गरी मिलाइएको छ । पहिलो भागमा अध्ययनको लागि विषयवस्तुलाई पृष्टि दिने गरी विषयवस्तु प्रस्तुत गरिएको छ जसमा अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको महत्व, अध्ययनको सिमा, अध्ययनको संगठनको बारेमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

दोस्रो भागमा फोहरमैला व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न अध्ययनहरू, लेख, रचना, बुलेटिन, मुखपत्र, पुस्तक पत्रपत्रिका, शोधपत्र आदि सन्दर्भ साहित्यको बारेमा चर्चा गरिएको छ ।

तेस्रो भागमा अध्ययन एवम् अनुसन्धानको विधिहरू अन्तर्गत अनुसन्धान ढाँचा, अध्ययनको क्षेत्रको छनौट र कारण, तथ्याङ्कको स्रोत, अध्ययनको समग्रता, तथ्याङ्क सङ्कलनका विधिहरू विश्लेषण एवम् प्रस्तुतिकरण र अध्ययनका सिमाहरूलाई समेटिएको छ ।

चौथो भागमा अध्ययन क्षेत्रको परिचय अन्तर्गत ब्यास नगरपालिकाको परिचय दिँदै समग्र अवस्थाको बारेमा अध्ययन एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

पाँचौँ भागमा फोहरमैलाको वर्तमान अवस्था र यसले पारेका समाजिक असरहरू साथै त्यससँग सम्बन्धित भई आएका तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण सहित प्रस्तुत गरिएको छ ।

छैठौँ भागमा सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू राखिएको छ । प्रत्येक भागमा पर्ने सहायक शीर्षकहरूलाई व्यवस्थित रूपमा विश्लेषण र व्याख्या गरिएको छ ।

अध्याय दुई

पूर्व साहित्यको पुनरावलोकन

२.१ सैद्धान्तिक समीक्षा

कुनैपनि अध्ययन एवम् अनुसन्धानलाई सरल ढङ्गले सम्पन्न गर्नको लागि विषयसँग सम्बन्धित अन्य लेखकहरूका सन्दर्भ सामग्रीहरूको अध्ययन गरी विस्तृत जानकारी लिनाले आफ्नो अध्ययन अनुसन्धानलाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्न सहयोग पुग्ने भएकोले पनि सम्बन्धित अध्ययनको समीक्षा गरिएको छ ।

यसरी यस अध्ययनमा फोहरमैला व्यवस्थापनका सम्बन्धमा लेखिएका वा विगतमा भएका अध्ययन अनुसन्धान एवम् उपलब्ध विभिन्न साहित्य जस्तै पुस्तक, पुस्तिका, बुलेटिन, प्रतिवेदन, कार्यपत्र, पत्रपत्रिकाहरूलाई सम्बन्धित साहित्यको रूपमा समीक्षा गरी त्यसका आवश्यक अंशहरू संक्षेपमा प्रस्तुत गरिएको छ । साथसाथै फोहोरमैला व्यवस्थापन गरी कसरी सामाजिक समस्याहरूलाई कम गर्न सकिन्छ भन्ने सन्दर्भमा र यसका सामाजिक असरहरूका बारेमा निम्न अनुसार आकलन गरिएको छ ।

१. वातावरणीय असर, मानिसको स्वास्थ्यमा पार्न सक्ने असरका बारेमा जनचेतना बृद्धि गर्ने कार्यतर्फ सरिक हुने ।
२. दैनिक उपभोग्य तथा अन्य वस्तुहरू किन्न जादा सकेसम्म आफ्नो भोला प्रयोग गर्ने अनावश्यक कागज वा प्लाष्टिकमा पोको पारेर नल्याउने ।
३. फोहरमैला व्यवस्थापनका सामाजिक समस्याहरू समाधानतर्फ सामाजिक उत्तरदायित्वको भावनाको विकास गर्ने ।
४. फोहोर पनि आय आर्जन हुन सक्ने कच्चा पदार्थ हो भन्ने भावना राखेर यसको पुनः प्रयोगमा विशेष ध्यान दिने ।
५. फोहर कम गर्ने, पुनः प्रयोग गर्ने र व्यवस्थित ढंगले विसर्जन गर्ने काममा व्यक्तिगत तथा समुहिक उत्तरदायित्व बहन गरेर यसको कार्यान्वयनमा सकृय बन्ने ।

CEPROIN UDLE GTZ - 2004 ले विशेष गरेर घरबाट फोहरमैलालाई कसरी कम गराउने तथा त्यसबाट कसरी आय आर्जन गर्न सकिन्छ, भन्नेतर्फ जोड दिएको पाइन्छ तर यस अध्ययनमा यसको साथसाथै यदि फोहरमैला व्यवस्थित ढङ्गबाट तह लगाउन नसक्दा समाजमा कस्ता कस्ता समाजिक समस्याहरू छन्, समाजमा त्यसले कस्तो प्रभाव पर्दछ, त्यसको परिणाम कस्तो हुन सक्छ, र आम नागरिकमा यसले कस्तो असर गरेको हुन्छ, साथै वातावरणमा यसले कस्तो प्रभाव पार्न सक्छ, भन्नेतर्फ यसमा अध्ययन गरिएको छ ।

सरसफाई मानवको एक आधारभूत अधिकार भएको कुरालाई संयुक्त राष्ट्रसंघ र दक्षिण एसियाली सरसफाई सम्मेलनहरूले पारित गरेकाछन् भने नेपालमा पनि नयां बन्ने संविधानमा सरसफाइलाई मौलिक अधिकाको रूपमा समावेस गर्न पहल भईरहेको छ । संयुक्त राष्ट्रसंघले सन् २०१५ सम्म विश्वव्यापी रूपमा सरसफाइमा पहुंच नभएका जनसख्यालाई आधा गर्ने लक्ष्य लिएको छ भने नेपाल सरकारले सन् २०१७ सम्ममा सम्पूर्ण नेपालीलाई सरसफाइको सुविधा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । तर नेपालको वर्तमानको सरसफाइको अवस्था निकै नाजुक छ किनभने अझै पनि ५१ प्रतिशत नेपालीहरूले खुल्लारूपमा दिसा गर्ने प्रचलन छ । यसले मानव स्वास्थ्यमा नकारात्मक असर गरी गरीबीलाई प्रश्रय गरी विकासमा प्रतिकूल असर गरिरहेको छ ।

यस्तो अवस्थामा सरसफाइको क्षेत्रमा पुरानै तौरतरिका, पद्धति तथा सोचाईहरूले सरसफाइको क्षेत्रमा निर्दिष्ट गरिएका राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय लक्ष्य हासिल हुन निकै कठिनाई छ । तसर्थ समुदायमा आधारित सरल, छिटो तथा दिगो पद्धतिको अवलम्बन गरी सरसफाइको क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन ल्याउनु जरुरी छ । जसले मानिसहरूको जीवनस्तर सुधार्न र देशमा हुने भाडापखालाको प्रकोप, बिरामीपन र मृत्युदर आदिको असरलाई कम गर्न सक्ने कुरालाई आकलन गर्न सकिन्छ ।

विश्वका करिब ५९ प्रतिशत जनताहरूले मात्र आधारभूत सरसफाई सुविधाको उपभोग गरेका छन् । सन् १९८१ मा संयुक्तराष्ट्र सङ्घद्वारा खानेपानी तथा सरसफाई दशकको घोषणा गरे सँगै राज्यले सरसफाइलाई प्राथमिकताको क्षेत्रमा राखेको देखिन्छ । सन् १९९० मा भएको अध्ययनले ६ प्रतिशत घरहरूमा चर्पीको सुविधा भएको देखाएको छ भने सन् १९९६ मा आएर यो सुविधा १५ प्रतिशत बृद्धि भएको देखिन्छ । यस्तै सन् २००१ मा २५ प्रतिशत, सन् २००५ मा ३९ प्रतिशत र हाल ४६ प्रतिशत घरहरूमा आधारभूत सरसफाई

सुविधा भएको कुरा प्रतिवेदनले देखाएको छ । सन् २०१७ सम्ममा सबैको लागि सरसफाई तथा सन् २०१५ सम्म ५३ प्रतिशत जनतालाई सरसफाई सुविधा पुऱ्याउने सहस्राब्दी विकास लक्ष्य पूरा गर्न सकिने सम्भावना टाढा देखिदैन (पूर्ण सरफाई अभियान तनहुँ, २०६५) ।

माथिको यस प्रतिवेदनमा सरसफाई अभियानलाई सबै जनता समक्ष पुऱ्याउने सहस्राब्दी विकास लक्ष्य लिएको छ । यस अध्ययनमा फोहरमैला व्यवस्थापन र यसका समाजिक असरलाई प्रमुख महत्व दिदै यसमा कस्ता समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरू छन् त्यसको आँकलनतर्फ जोड दिइएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापन पनि विकासको अभिन्न अङ्ग भएको कारणले यसलाई प्राथमिकताको आधारमा राखी अध्ययन गरिएको छ ।

व्यास नगरपालिकामा फोहरमैलाको परिमाणको लेखाजोखा गर्दै यसका सामाजिक समस्याहरू कसरी कम गर्न सकिन्छ र जनसङ्ख्याको वृद्धिसँगै घरबाट निस्कने फोहरमैलाको चाप कति छ र त्यसलाई कसरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ ध्यान पुगेको छैन साथै यसलाई व्यवस्थित गर्न सकिएन भने त्यसको नतिजाले समाजमा कस्तो स्थिति आउन सक्छ भन्नेतर्फ यसको ध्यान गएको पाइदैन । त्यसकारणले यो एक समाजशास्त्रीय अध्ययन भएकोले अनुसन्धान कर्ता स्वयम् सम्बन्धित क्षेत्रमा गई यससँग सम्बन्धित विषयमा प्रत्यक्ष अन्तरवार्ता एवम् प्रश्नावलीका माध्यमबाट यथार्थ विवरण ल्याई यस अध्ययनलाई परिणाममुखी बनाउने प्रयास गरिएको छ ।

व्यास नगरपालिका को वडा नं २, १० र ११ को प्रमुख बजार क्षेत्रहरूमा सर्वेक्षण गर्दा घरायसी फोहर ७२% (औषत) जैविक फोहर, अजैविक फोहर २८% रहेको छ । यसरी नै व्यवसायिक होटलबाट निस्कने फोहोर ६४% जैविक र बाँकी ३६% अजैविक फोहर रहेको छ । कुहिने फोहरलाई कम्पोष्ट मल बनाउन सकिन्छ भने अजैविक फोहरलाई पुनः प्रयोगीय केन्द्रमा पुऱ्याउन सकिन्छ । त्यसैगरी बाँकी फोहरलाई व्यवस्थित गर्नको लागि ल्याण्डफिल्ड साइडको आवश्यकता पर्दछ । यि सबै फोहरलाई व्यवस्थापन गर्न सके मात्र समाजमा हुने विभिन्न प्रकारका रोगहरू यसबाट उत्पन्न हुने सामाजिक समस्याहरू कम गर्न सकिन्छ (व्यास नगर गतिविधि, २०६४) ।

जहाँ जनसख्या र जनघनत्व बढी हुन्छ, अवश्य पनि त्यहाँ फोहरमैलाको उत्पादन बढी मात्रामा हुन्छ । वर्गीकरणको आधारमा भन्नुपर्दा कलकारखानाबाट निस्कने व्यवसायिक रसायनिक फोहर, अस्पतालबाट निस्कने फोहर, होटल रेष्टुराँबाट निस्कने फोहर, बजारबाट निकल्ने फोहर, भत्काएका घरहरूको फोहर, सडक बढारेको फोहर, मृत जनावरको सिनु फोहर, तथा घरायसी फोहर सबै संकलन गरेर ल्याण्डफिल्डमा फाल्न पर्ने दायित्व नगरपालिकाको हो । त्यसैले यी सबै शहरी क्षेत्रमा जम्मा हुने फोहरमैलालाई समष्टिमा नगरपालिका फोहर भनिन्छ । सरसफाईमा आम नेपालीको पहुँच कम हुनुमा आवश्यक मात्रामा सरसफाई सामग्री बजारमा सहजै उपलब्ध नहुनु पनि एक प्रमुख कारण हो भन्ने विभिन्न अध्ययनहरूबाट पुष्टि भएको छ । यसै तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै सरसफाई सामग्रीको स्थानीय स्तरमा उपलब्ध वा वितरण गर्न व्यावहारिक देखिन्छ ।

मानिसमा वातावरणप्रतिको चासो र चेतनाको अभिवृद्धिले अव्यवस्थित फोहर नै वातावरण प्रदूषणको मुल कारकको रूपमा पहिचान भइसकेको छ । दिन प्रतिदिन वातावरणीय समस्याको कारण बन्दै गइरहेको यो फोहरमैलालाई फालेर होइन बरु सदुपयोग गरी समाधान गर्नुपर्ने अवधारणाले आज फोहरलाई फाल्ने वस्तु नबनाएर सकभर फोहरको उत्पादनलाई नै कम गर्ने, फोहर उत्पादनको स्रोतमै घटाउने, पुनः निर्माणमा ल्याउनु सम्बन्धित कारखानामा पठाउने अभियानमा सबै क्षेत्र सकृय रहेको पाइन्छ । फोहरलाई स्रोत मै घटाउ, पुनः प्रयोग गर तथा पुनः निर्माणमा लगाउ (Reduce, Reuse and Recycle) R3 को सिद्धान्तलाई अवलम्बन गर्नु नै फोहरमैलाको उचित व्यवस्थापनको एक मात्र मूल मन्त्र हो । जसबाट समाजमा हुने केही सामाजिक समस्यालाई न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ (उन्नत आधार केन्द्र, १९९५) ।

यसमा विशेष गरेर फोहरका प्रकारहरूको व्याख्या गरिने छ भने फोहरमैलालाई स्रोतमै घटाउने गरेको खण्डमा फोहरमैलालाई व्यवस्थापन गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्नेकुरा उल्लेख गरिएको छ । यस अध्ययनमा यस सिद्धान्तलाई आत्मासाथ गर्ने फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्याहरूका सम्बन्धमा विश्लेषण गरिएको छ ।

वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ मा वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्ने गरी वा जनजीवन र जनस्वास्थ्यका लागि खतरा हुनसक्ने किसिमले प्रदूषण सृजना गर्न वा तोकिएको मापदण्ड

विपरीत कुनै यान्त्रिक साधन औद्योगिक प्रतिष्ठान वा अन्य ठाउँबाट ध्वनी, ताप, रेडियोधर्मी, विकिरण तथा फोहरमैला निश्कासन गर्न गराउन हुँदैन भनिएको छ ।

यस ऐन, नियम र कानूनको पालना एवम् त्यसको प्रयोगको सन्दर्भलाई जोडेर वातावरणलाई कम असर गर्नेतर्फ बढी जोड दिइएको छ । यस अध्ययनमा फोहरजन्य वस्तुलाई व्यवस्थित गर्न नसक्दा त्यसले वातावरणमा कस्तो असर पर्न सक्छ भन्ने कुरालाई बढि जोड दिन खोजिएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापन आज सरकारको लागि एउटा चुनौतिको रूपमा खडा भएको छ । विशेष गरी फोहरमैलाबाट के कस्ता सामाजिक समस्याहरू आउँदछन्, त्यसलाई कसरी समाधान गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ जोड दिदै फोहरमैला व्यवस्थापनका समस्या एवं सम्भावनाहरूलाई यस अध्ययनमा समेटिएको छ । साथै फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिइएको स्थानीय निकायको भूमिकाको बारेमा पनि यस अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

घोराही नगरपालिकाको शहरी क्षेत्रबाट मात्र दैनिक १२ टन फोहरमैला उत्पन्न हुने गर्दछ । यस्तो फोहरलाई बिसर्जन गर्न फोहरमैला व्यवस्थापन क्षेत्र अति आवश्यक हुन्छ । यसले गर्दा घोराही नगरपालिकाले वडा नं ९ करौते डांडामा फोहरमैला व्यवस्थापन क्षेत्र निर्माण गर्न नगरपालिकाले आ.व. २०५७/०५८ देखि निर्माण कार्यको शुरु गरेको र २०६२ साल अषाढ ३१ गतेबाट फोहरमैला बिसर्जन गरिएको छ । जसले अहिले नेपाल अधिराज्यभरी यसलाई नमूनाको रूपमा हेर्न थालिएको छ, जसले फोहरमैलाको व्यवस्थापनलाई सजिलो तुल्याउन सक्छ । यसमा राष्ट्रिय योजना आयोगको सहयोग रहेको थियो (घोराही नगरपालिका मुखपत्र, २०६६) ।

फोहरमैलाको घरेलु व्यवस्थापन गर्दा घरमा प्रयोग भई बचेका र काम नलाग्ने भनी निस्किएको वस्तुहरूलाई फोहर भनिन्छ । घरबाट निस्कने फोहर काम नलाग्ने हुँदैनन् । यी दुई किसिमका हुन्छन् । सड्ने कुहिने जैविक फोहर तथा नसड्ने नकुहिने र अजैविक तर दुवै थरीका फोहरलाई तह लगाउनु पर्ने हुन्छ । यि दुवै फोहरको व्यवस्थापनबाट मात्र सुन्दर र स्वच्छ समाज निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा फोहरमैला व्यवस्थापनको हरेक पक्षलाई समेटिएको छ ।

दुई प्रकारका फोहर मध्ये नेपालमा प्रायः जसो घरबाट निस्कने फोहरमा जैविक फोहरको मात्रा करिब दुई तिहाइ हुन्छ । यस प्रकारको जैविक फोहरलाई घरमै कम्पोष्ट मल बनाउन सकियो भने बाहिर फ्याँकिने फोहरको मात्रा धेरै कम भई वातावरण स्वच्छ बनाउन मद्दत पुग्छ । यसरी बनाइएका कम्पोष्ट मल सजिलै करेसाबारी, गमलाहरूमा प्रयोग गर्दा उत्पादनमा समेत वृद्धि हुन गई रसायनिक मलको प्रयोगमा कमी ल्याउन सकिन्छ ।

समुदायमा स्वास्थ्य तथा सरसफाई प्रवर्धन गर्नको लागि गरिने प्रमुख क्रियाकलाप मध्ये सामुदायिक स्वास्थ्य तथा सरसफाई स्वयंसेवकलाई दिइने स्वास्थ्य र सरसफाई प्रवर्धन सम्बन्धी तालिम पनि एक हो । नगरपालिकाले यसतर्फ पनि ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ । फोहरमैला व्यवस्थापनमा सुइरो कार्यक्रम पनि अत्यन्त प्रभावकारी रहेको पाइन्छ । यसमा काममा नआउने प्लाष्टिक फलामे सुइरोमा उनेर समूह समूह मार्फत जम्मा गर्न सकिन्छ । हाल फोहरमैला व्यवस्थापनमा लाग्ने संस्था एवम् समूहहरूले फलामे सुइरोमा प्लाष्टिक सङ्कलन कार्य गर्दै आएको पाइन्छ । यसबाट एकातर्फ प्लाष्टिकजन्य वस्तुहरू कम हुन्छ भने अर्कोतर्फ त्यसलाई बिक्री गरी केही आयआर्जन गर्ने सम्भावनाहरू पनि रहेको हुन्छ । सुइरो कार्यक्रम सुरुवात गर्ने हेटौँडा नगरपालिका वडा नं ६ नवजीवन ज्योति क्लवले गरेको हो । त्यसैगरी व्यास नगरपालिकामा पनि यस कार्यक्रम संचालनमा रहेको छ । हाल यो कार्यक्रम देशका अन्य नगरपालिकाहरूले पनि विभिन्न संस्थाहरूको सहकार्यमा लागू गरेको पाइन्छ । यो प्लाष्टिक सङ्कलन कार्यक्रम सरल र सहज प्रविधि पनि हो (घरेलु फोहर व्यवस्थापनका सरल उपायहरू, २००८) ।

घरेलु फोहर व्यवस्थापनका सरल उपायहरूमा फोहरमैला सङ्कलन र व्यवस्थापनका कुराहरूलाई बढी जोड दिएको छ । यस अध्ययनमा फोहरमैला व्यवस्थापनका साथसाथै यसका सामाजिक समस्याहरूको बारेमा विश्लेषण गरिएको छ ।

समुदायमा सञ्चालन हुने स्वास्थ्य र सरसफाई प्रवर्द्धनका क्रियाकलापहरूमा बालबालिकाको सहभागिता र भूमिकालाई महत्वपूर्ण रूपमा लिनुपर्ने हुन्छ । महिलाहरू विभिन्न कार्यमा संलग्न रहेपनि हाम्रो समाजमा उनीहरूको मुख्य क्षेत्र घर भित्र र वरपर नै हो । कुट्ने, पिस्ने, पकाउने, भाँडाकुडा सफा गर्ने, लिपपोत गर्ने, लुगाधुने, बालबच्चा हेर्ने, स्याहार गर्ने आदि घरायसी कार्यहरूमा महिलाको योगदान ८० प्रतिशत भन्दा बढी छ । अर्कोतर्फ यिनै घरायसी कार्यहरू गर्दा धेरै फोहोरमैला उत्पन्न भएको हुन्छ । घरायसी कार्यहरूबाट

अत्याधिक फोहरमैला निस्कने र अधिकांश घरायसी कार्यहरू महिलाले गर्ने हुँदा फोहरमैला व्यवस्थापनमा महिलाहरूको सम्बन्ध अत्यन्तै निकट रहेको हुन्छ । त्यसैले फोहरमैला व्यवस्थापनमा महिलाको सहभागिता हुनु अनिवार्य छ (शाक्य, २०५९) ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको समीक्षा

यस अध्ययनसँग सम्बन्धित विषयसँग मिल्दो जुल्दो सामग्रीको रूपमा २०५९ सालमा निरजा शाक्यद्वारा लिखित वुटवल नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनसहभागिता सम्बन्धमा एक समाजशास्त्रीय अध्ययन गरिएको छ ।

उनको यस अध्ययनमा वुटवल नगरपालिकाको वडा नं ६, ७ र ८ अन्तर्गत राम मन्दिरपथ, अमरपथ र ट्राफिक चोकलाई मुख्य अध्ययन क्षेत्र निर्धारण गरी टोलका नब्वे (९०) घर धुरीका नब्वे उत्तरदातालाई सरल यादृच्छिक नमूना विधिद्वारा छनौट गरिएको छ । यसमा छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूको परिवार सङ्ख्या ४४९ रहेको छ ।

उनले आफ्नो अध्ययनमा विशेष गरेर फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनसहभागिताको स्थितिलाई जोड दिएर अध्ययन गरिएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापनमा के कस्ता समस्याहरू छन् । विभिन्न सरकारी तथा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका के छ । उनको यस अध्ययनमा फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा शिक्षित वर्गहरूमा पनि जनचेतनाको आवश्यक रहेको देखिएको छ । परम्परागत जथाभावी फोहर फाल्ने लागि आएको नगरवासीको बानीमा परिवर्तन आएको छैन । दैनिक रूपमा निस्कने फोहर कम गर्दै लाने, फोहर पुनः प्रयोग गरी फाइदा लिन सकिने कुराको ज्ञान हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा त्यस्तो नभएको कुरा उल्लेख गरिएको छ । उनको यस अध्ययनमा जैविक फोहरको मात्रा बढी निकल्ने र त्यसबाट मल उत्पादन गरी आफुले प्रयोग गर्न सकिने र त्यसबाट आम्दानी गर्ने र साथै फोहर तह लगाउन सकिने कुरा बारेमा विश्लेषण गरेका छन् ।

फोहरलाई तोकिएको ठाउँमा फाल्ने, जम्मा गर्ने काम फोहर उठाउन आउने कामदार र सम्बन्धित संस्थाको मात्र दायित्व नभएर टोलबासीहरूको पनि दायित्व हो भन्ने कुरालाई बुझेर पनि यसप्रति तदारुकता देखिएको पाइएन । यसले पार्ने र पार्न सक्ने सामाजिक

समस्याहरूका बारेमा विश्लेषण गर्दै समाजिक बहसको रूपमा फोहरमैला व्यवस्थापनलाई अगाडि बढाउदै जनसहभागितालाई समेत मुख्य विषय वस्तु बनाई अध्ययन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा व्यास नगरपालिका वडा नं २ न्युरोड टोल, वडा नं १० परासर टोल र वडा नं ११ को सितलचोक छनौट गरी छनौटमा परेका टोलको घरधुरीको २५ प्रतिशत घरधुरीलाई सरल यादृच्छिक नमूना छनौट विधिबाट छनौट गरी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनले फोहरमैला व्यवस्थापनका अतिरिक्त यसका सामाजिक असरहरू के कस्ता छन् त्यस्ता असरहरूलाई के कसरी समाधान गर्न सकिन्छ । फोहरमैलालाई व्यवस्थित गर्नका लागि कस्ता सम्भावनाहरू छन्, चुनौतिहरू के कस्ता छन् र फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको नगरपालिका वा अन्य सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिएको छ । साथै यस अध्ययनबाट फोहरमैलालाई कसरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न नसक्दा समाजमा कस्तो प्रभाव पर्दो रहेछ त्यसप्रति आम नगरवासीहरू कति सचेत छन् भन्ने कुरापनि यस अध्ययनमा समेटिएको छ ।

यसै गरी २०५५ सालमा गोपीकृष्ण रेग्मीले काठमाडौं महानगरपालिका वडा नं ९ को फोहोरमैला समस्याको विश्लेषण गरी शोधपत्र तयार गरेका छन् । यसमा विशेष गरेर फोहोरमैलाको समस्यालाई प्रमुख विषय बनाई अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा जनसहभागिताको अवस्था समेत अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनमा वडाको जम्मा घरधुरी सङ्ख्याको १० प्रतिशतले हुन आउने १४० घरहरूमा प्रश्नावलीको आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरी अध्ययन गरिएको छ । उनको यस अध्ययनमा फोहरमैलाको समस्या समाधान गर्न प्राविधिक तथा बजेटमा बृद्धि हुनपर्ने कुरा औँल्याएका छन् । त्यसैगरी जनसहभागिताको भूमिका पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण रहेको कुरा प्रष्ट पारेका छन् । फोहरमैलाको व्यवस्थापनको लागि गैरसरकारी सङ्घसंस्थालाई सक्रिय बनाइनुपर्दछ भने जनचेतना जगाउन शिक्षामा जोड दिनुपर्ने उनको अध्ययनमा देखिन्छ । फोहरमैलाका सम्बन्धमा सर्वसाधारणहरूलाई जानकारी गराउने श्रव्य, दृश्य तथा पत्रपत्रिका आदि संचार माध्यमलाई सक्रिय बनाइनुपर्दछ, त्यस्तै गरी जनचेतना अभिवृद्धि गर्न विद्यालयस्तर तथा अनौपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा फोहरमैला सम्बन्धी विषयवस्तु समावेश हुनुपर्ने कुरा

उनले औल्याएका छन् । यद्यपि यस अध्यायनमा फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू यसका सामाजिक असरहरूकलाई मुख्य विषयवस्तु बनाई अध्ययन गरिएको छ ।

यस अध्ययनमा व्यास नगरपालिका वडा नं २ न्यूरोड टोल वडा नं १० पराशर टोल र वडा नं ११ को सितलचोक टोल छनौट गरी छनौटमा परेका टोलको घरधुरीको २५ प्रतिशत घरधुरीलाई सरल यादृच्छिक नमूना छनौट विधिबाट छनौट गरी अध्ययन गरिएको छ । यस अध्ययनबाट फोहरमैलालाई कसरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ, यसका सामाजिक समस्याहरू, फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न नसक्दा समाजमा कस्तो प्रभाव पर्दो रहेछ, त्यसप्रति आम नगरवासीहरू कति सचेत छन् भन्ने कुरा यस अध्ययनमा समेटिएको छ ।

यस अध्ययनले फोहरमैला व्यवस्थापनमा के कस्ता समस्याहरू देखापरेका छन्, त्यस्ता समस्याहरूलाई के कसरी समाधान गरिएको छ, फोहरमैलालाई व्यवस्थित गर्न के कस्ता सम्भावना र चुनौतिहरू छन्, फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको नगरपालिका वा अन्य सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका के कस्तो रहेको छ भन्ने सन्दर्भमा समाजशास्त्रीय दृष्टिकोणबाट अध्ययन गरिएको छ ।

यो अध्ययन एक समाजशास्त्रीय अध्ययन भएको हुनाले यसलाई समाजशास्त्रीय सैद्धान्तिक ढाँचाबाट व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ । जसअनुसार आधुनिकीकरण सिद्धान्तमा आधारित रहेर फोहरमैला व्यवस्थापनका पक्षहरूमा विश्लेषण गरिएको छ । आधुनिकीकरण व्यापक सामाजिक परिवर्तन को प्रक्रिया हो । यसमा विज्ञान र प्रविधिले परम्परागत समाजको संरचनालाई कसरी प्रभावित गर्दछ, र संसारका समाजहरू जुन अवस्थामा शुरुवात भए त्यही अवस्थामा रहदैनन त्यसले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरूलाई विगतको अवस्था कस्तो थियो आधुनिकीकरणले त्यसलाई कस्तो प्रभाव पार्यो र समाजमा के कस्ता परिवर्तनहरू देखियो, फोहरमैला व्यवस्थापनमा विज्ञान र प्रविधिले कस्तो प्रभाव पारेको छ साथै यसका सामाजिक असरहरूका बारेमा यस अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ । सामाजिक एवम् पारिवारिक संरचनामा के कस्तो परिवर्तन भएको छ, मानिसको बानी र व्यवहारमा के कस्तो परिवर्तन आएको छ त्यसलाई पनि अध्ययनमा समेटिएको छ ।

त्यसैगरी संरचनागत प्रकार्यात्मक ढांचा अन्तर्गत रहेर समाजलाई एउटा संरचना मानेर यस भित्र रहेका परिवार, व्यक्ति एवम् समाजसंग आवद्ध हरेक अंगलाई एकाइहरू, भाग र उपभाग मानेर फोहरमैला व्यवस्थापन प्रक्रियालाई यसले कस्तो प्रकारले प्रभाव पार्दछ, र त्यसबाट समाजमा कस्तो परिवर्तन देखिएको छ, त्यसलाई विश्लेषण गरिएको छ । त्यसैगरी नगरपालिकालाई एउटा संरचना मानेर यस अन्तर्गत रहेका वडाहरू, टोलहरू, गाउँहरूलाई भाग उपभागको रूपमा लिदै फोहरमैला व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्थालाई विगतसंग तुलना गर्दै यसलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

फोहरमैलाका सामाजिक असरका साथसाथै यसको व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या र चुनौतिलाई समाधान गर्न नसक्दा सरसफाई शुल्क तिर्ने नगरवासीले किन र के का लागि सरसफाई शुल्क तिर्ने, जस्ता कुराहरूबाट नगरवासी र नगरपालिका बीच बिवाद उत्पन्न हुने हुदाँ यसलाई Conflict Theory को रूपमा पनि विश्लेषण गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

अध्याय तीन

अनुसन्धान विधि

कुनै पनि विषयमा अध्ययन एवम् अनुसन्धान विधिको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । कुनैपनि अध्ययन सफल छु छैन भन्ने कुरा कुन अध्ययन एवम् अनुसन्धान विधि अपनाएर गरिएको छ त्यसबाट स्पष्ट हुन्छ । कुनैपनि अनुसन्धानबाट हामी कुन विषयमा अध्ययन गर्दछौं त्यसको यथार्थ चित्रण यसको विधिको प्रयोगबाट आउँछ । यसमा घटनाको प्रकृति हेरेर विधिको छनौट गरिएको छ । त्यही विधि अवलम्बन गरी घटना तथा समस्याको गहिराइसम्म पुगेर त्यसको सत्य तथ्य पत्ता लगाउन सकिन्छ । यसर्थ यस अध्ययनमा निम्न अनुसारको विधिहरूको प्रयोग गरिने छ । यसका अलवा सरोकारवालाहरू सँगको प्रत्यक्ष सम्वाद, अन्तरकृयालाई समेत अनुसन्धानको विधिको रूपमा लिइएको छ ।

३.१ अनुसन्धानको ढाँचा

कुनै पनि विषयमा अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्ने सन्दर्भमा अनुसन्धान विधिहरू विषयवस्तु बमोजिम फरक फरक हुन सक्दछ । यस अध्ययनमा पनि एक निश्चित ढाँचाको प्रयोग गरिएको छ । यसमा अध्ययनको उद्देश्यहरूमा रहेको तथ्य कुराहरूको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक विधि प्रयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । जसमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतहरूको प्रयोग गरेर उत्तरदाता र विशेष सूचनादाताहरूले दिएको विवरण, सरसफाई क्षेत्रसँग सरोकार राख्ने सरोकारवाला र जिम्मेवार निकायका प्रमुख एवं प्रतिनिधि को विचारलाई समावेश गर्दै त्यही विवरणलाई विश्लेषणात्मक रूपले व्याख्या गरिएको छ । यस अध्ययनको उद्देश्यमा रहेका कुराहरू जस्तो कि फोहरमैला व्यवस्थापनका सामाजिक समस्याहरू ती समस्याहरू सृजना हुनुका कारणहरूका बारेमा तथ्याङ्क सङ्कलन गर्दा छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूबाट तथ्य विवरण प्राप्त गरेर त्यही विवरणलाई नै विश्लेषणात्मक रूपमा व्याख्या गरिएको छ । यसका अतिरिक्त स्वच्छता तथा सरसफाइको बानीमा दीगो विकासका लागि पैरवी तथा समुदाय परिचालन र आम सञ्चारका क्रियाकलापहरू सञ्चालन गर्न जोड दिइनेछ ।

आधारभूत खानेपानी तथा सरसफाइ प्याकेज, समुदाय एवं विद्यालय सरसफाइ कार्यक्रम, राष्ट्रिय सरसफाई सप्ताह, विभिन्न दिवस, समारोह आदिले उपभोक्ताहरूमा प्रेरणा, ज्ञान, सीप र सञ्चारमा खेलेको भूमिकालाई आधार मानी सचेतना र पैरवीलाई सरसफाई प्रवर्द्धनको मुख्य आधारको रूपमा लिइएको छ । स्वच्छता तथा सरसफाइको व्यवहारमा दीगोपनका लागि स्थानीय परिवेशमा उपयुक्त र प्रभावकारी सञ्चारका विभिन्न क्रियाकलाहरू (समुदाय परिचालन मार्फत घरधुरी भेटघाट तथा परामर्श, समुह तथा समितिमा छलफल/अभिमुखीकरण) तथा अन्य सामग्रीहरूको प्रयोग गरिनेछ । सशक्त पैरवी र सञ्चारको माध्यमबाट नीति निर्माण एवं कार्यान्वयन तहमा सरोकारवालाहरूको समर्थन, प्रतिबद्धता, सहयोग एवं सहकार्य सुनिश्चित गर्दै सरसफाई प्रवर्द्धनको दिशामा समुदायलाई जागरुक गराइनेछ ।

३.२ अध्ययन क्षेत्र छनौटको कारण

अध्ययनमा व्यास नगरपालिका अन्तर्गत वडा नं २ वडा नं १० र वडा नं ११ गरी ३ वटा वडाहरूको निश्चित टोलहरूलाई अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको छ । तिब्र बजारीकरण सँगसँगै भएको जनसंख्या बृद्धिले यस क्षेत्रको फोहर उत्पादनमा पनि बृद्धि भैरहेको छ । यी वडाहरूमा क्रमशः ७४८, ४९५, ७०९ घरधुरीहरू रहेकाछन् । फोहरमैला उत्पादन सँगसँगै यस क्षेत्रमा सामाजिक असरहरू पनि बढदै गएको छ । सोही तथ्यलाई मध्यनजर गर्दै तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नको लागि व्यास नगरपालिका अन्तर्गत वडा नं २ को न्यूरोड टोलको घरधुरी सङ्ख्या ४६, वडा नं १० पराशर टोलको घरधुरी सङ्ख्या ५० र वडा नं ११ को सितलचोक टोल अन्तर्गतको घरधुरी सङ्ख्या ९० गरी जम्मा १८० घरधुरी मध्ये कुल घरधुरीको २५ प्रतिशतले हुन आउने घरधुरी अध्ययनको लागि छनौट गरिएको छ । जसमा जम्मा ४५ घरधुरी पर्ने भएकोले सोही अनुसारको घरधुरीबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरी विश्लेषण गरिएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापनमा पर्ने सामाजिक समस्याहरूको सम्बन्धमा र व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, सम्भावना र चुनौतिहरू के कस्ता रहेका छन् । फोहरमैलालाई राम्रोसँग व्यवस्थापन गर्न सकिएन भने त्यसले समाजमा कस्तो प्रभाव परेको हुन्छ । यस अध्ययनमा समाजका हरेक पक्षलाई समेटेर अध्ययन गरिने भएकाले यसले प्रत्यक्ष रूपमा आम नगरबासी तथा वडाबासीहरूलाई लाभ पुग्ने हुँदा यस क्षेत्रलाई छनौट गरिएको हो ।

विशेष गरेर छनौट गरिएको क्षेत्र दमौली बजारको मध्य भागमा रहेको र जनसङ्ख्याको चाप पनि बढी भएकोले यसबाट प्राप्त वास्तविक परिणामलाई सम्बन्धित सरोकारवाला निकाय

तथा सङ्घ संस्थाहरूलाई मार्ग निर्देशको रूपमा प्रयोग गर्न सक्ने भएकाले र यस समस्यालाई न्यूनीकरण गर्न चासो दिने भएकाले निम्न प्रमुख कारणहरूले गर्दा अध्ययन क्षेत्र छनौट गरिएको हो ।

१. व्यास नगरपालिकाको यि वडाहरू सघन बजार भएकाले र फोहर उत्पादन यस वडाबाट बढि हुने भएकाले ।
२. फोहरमैला व्यवस्थापनमा यस क्षेत्रमा देखिएका सामाजिक समस्या, सम्भावना र चुनौतिहरूको पहिचान गर्नका लागि ।
३. फोहरमैलाले परेको मानवीय प्रभाव र त्यसलाई न्यूनीकरणका लागि दिन सक्ने सुझावका लागि ।
४. यस क्षेत्रमा यस विषयमा हालसम्म समाजशास्त्रीय ढङ्गबाट अध्ययन एवम् अनुसन्धान नभएकोले ।

३.३ अध्ययनको समग्रता

यस अध्ययनको लागि आवश्यक पर्ने तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नको लागि व्यास नगरपालिका अन्तर्गत वडा नं २ को न्यूरोड टोलको घरधुरी सङ्ख्या ४६, वडा नं १० पराशर टोलको घरधुरी सङ्ख्या ५० र वडा नं ११ को सितलचोक टोल अन्तर्गतको घरधुरी सङ्ख्या ९० गरी जम्मा १८० घरधुरी रहेको छ । यस अध्ययनमा कुल घरधुरीको २५ प्रतिशतले हुन आउने घरधुरी अध्ययनको लागि छनौट गरिने छ, जसमा जम्मा ४५ घरधुरी पर्ने भएकोले सोही अनुसारको घरधुरीबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यसका अलवा यससँग सम्बन्धित सङ्घ संस्थाहरू तथा सरोकारवाला व्यक्तिहरू, बुद्धिजीवी, समाजसेवी, व्यापारी तथा सम्बन्धित वडाका पूर्व वडाध्यक्ष एवम् सदस्यहरू, विद्यार्थी तथा पत्रकारहरूसँग पनि प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता तथा प्रश्नावली मार्फत राय सुझावहरू सङ्कलन गरी यस अध्ययनमा समावेश गरिएको छ ।

३.४ तथ्याङ्कको स्रोत

यस अध्ययनको उद्देश्यलाई पूर्णता प्रदान गर्नको लागि आवश्यक तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्नको लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै स्रोतहरूको उपयोग गरिने छ । प्राथमिक स्रोत सङ्कलन गर्ने सम्बन्धमा अध्ययन क्षेत्रका उत्तरदाताहरू नै रहनेछन् यसका अलवा यस विषयसँग

सम्बन्धित विभिन्न सङ्घसंस्थाका कर्मचारी, स्थानीय वडाका पूर्व वडा अध्यक्षहरू, बुद्धिजीवी एवम् समाजसेवामा लागेका व्यक्तिहरूलाई जानकारी व्यक्तिको रूपमा लिई तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिने छ ।

त्यस्तैगरी द्वितीय स्रोत सङ्कलन गर्ने सन्दर्भमा फोहरमैला व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न प्रकाशित एवम् अप्रकाशित सामग्रीहरू, नगरपालिकाहरूको बुलेटिन तथा वार्षिक मुखपत्र, विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूले अनुसन्धान गरेको प्रतिवेदन, पुस्तकालयबाट प्राप्त किताबहरूको गहन अध्ययन गरी प्राप्त तथ्याङ्कहरूको सहयोग लिएर यस अध्ययनमा समावेश गरिने छ । यस अघि सम्पन्न भैसकेका शोधपत्रहरू तथा अन्य अनुसन्धानबाट प्राप्त प्रतिवेदनलाई समेत यस अध्ययनमा द्वितीय स्रोतको रूपमा समावेश गरिने छ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू

जुनसुकै अध्ययन अनुसन्धानमा तथ्याङ्कका साधनहरूको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ र त्यसलाई अधिकाधिक प्रयोग गरेको हुनुपर्छ । यो एक समाजशास्त्रीय अध्ययन भएकोले यस अध्ययनलाई पूर्णता प्रदान गर्न विभिन्न तथ्याङ्कका साधनहरूको सङ्कलन गरी प्रयोग गरिएको छ । जसलाई निम्न अनुसारले उल्लेख गरिने छ ।

३.५.१ वैयक्तिक अध्ययन

यस अध्ययनमा उत्तरदाताहरूको विस्तृत विवरण प्राप्त हुने खालका खुल्ला निर्मित प्रश्नहरू समावेश गरी वैयक्तिक अध्ययन मार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यस अध्ययनमा विशेष गरी फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरूलाई के कसरी अध्ययन गर्न सकिन्छ साथै यसमा स्थानीय समुदायको अवधारणा, सरदर फोहरमैलाको उत्पादन हुने स्थिति, यसलाई निर्धारित स्थानमा फ्याँक्ने वा जथाभावी फ्याँक्ने प्रवृत्ति, फोहरमैला सङ्कलन गर्न आउने नआउने अवस्था, फोहरमैला उचित तवरले व्यवस्थित गर्ने कुरा, अन्य सङ्घ संस्थाहरूको सहभागी र सहकार्यमा सरसफाई सम्बन्धी कार्यहरू भए नभएको फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनसहभागिता, ल्याण्डफिल्ड साइडको अवस्था, फोहरमैला व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष कार्य गरिरहेको संस्थाको अवस्था आदि कुराहरूको विस्तृत विवरण प्राप्त हुने खालको प्रश्नावली तयार गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । तथ्याङ्क सङ्कलन गरिने क्रममा निम्न प्रश्नावलीहरूका बीच बीचमा यससँग

सम्बन्धित अनिर्मित (मौखिक) प्रश्नहरूको पनि उपयोग गरिएको छ भने छनौटमा परेका प्रत्येक घरमुलीलाई र फोहरमैलासँग सम्बन्धित सरोकारवालालाई उत्तरदाताको रूपमा लिइएको छ ।

३.५.२ विशेष जानकार व्यक्ति सँगको अन्तर्वार्ता

विशेष जानकार व्यक्ति सँगको अन्तर्वार्ता सामाजिक अनुसन्धानको एक आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन विधि हो । सोही क्रममा त्यस समाजमा रहेका जान्ने बुझ्ने व्यक्तिहरू जस्तै शिक्षक, राजनीतिज्ञ तथा सामाजिक कार्यकर्ता विशेष गरेर फोहरमैला व्यवस्थापनमा प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सक्रिय रहेका अधिकारी, कर्मचारी व्यक्तिहरू र अन्य सङ्घ सस्थाका कर्मचारीहरूलाई विशेष सूचना दाताको रूपमा संलग्न गरी यस बारे यथेष्ट जानकारी हासिल गर्न उनीहरूसँग प्रत्यक्ष अन्तर्वार्ता लिई आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.५.३ अवलोकन

यस अध्ययनको लागि छनौटमा परेका टोलहरूमा फोहरमैलाको अवस्था, किसिम, वितरण र व्यवस्थापन कार्यको मुख्य रूपमा अवलोकन गरिएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापनको मुख्य जिम्मा लिएको व्यास नगरपालिका लगायत अन्य सङ्घ संस्थाहरूले संचालन गरेका कार्यक्रमहरू जस्तै बाल्टिन वितरण, सुइरो कार्यक्रम, प्लाष्टिक सङ्कलन गर्ने कार्य, सम्बन्धित क्षेत्रमा कन्टेनरहरू राखिएको वा नराखिएको, राखिएको ठाउँबाट नियमित रूपमा फोहरमैला उठाउने कार्य भए नभएको, ल्याण्डफिल्ड साइटको व्यवस्था भए नभएको, वितरित बाल्टिनहरूको प्रयोग भए नभएको जस्ता कुराहरूको अवलोकनले यस क्षेत्रको फोहरमैलाको स्थिति, किसिम, वितरण र व्यवस्थापन कार्यमा भइरहेको गतिविधि साथै फोहरमैला व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूको कार्यप्रति स्थानीय समुदायको अवधारणा र फोहरमैलाबाट उत्पन्न हुने समस्या र यी समस्याहरू समाधान गर्नको निमित्त अपनाइएका उपाय आदिका बारेमा सुक्ष्म ढङ्गबाट छनौटमा परेका टोलहरूमा नै गएर अध्ययन एवम् अनुसन्धान गरिएको छ । अनुसन्धानको क्रममा सामान्य अवलोकन पद्धतिलाई पनि प्रयोग गरिएको छ ।

३.५.४ तथ्याङ्कको वर्गीकरण र विश्लेषण

विभिन्न पद्धतिबाट आएका वा सङ्कलन गरिएका वर्गीकृत एवम् सम्पादित तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कहरूलाई तालिकामा प्रस्तुत गरी विश्लेषण गरिने छ भने गुणात्मक तथ्याङ्कलाई व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ । साथै स्थलगत सर्वेक्षणबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई विश्लेषण गरी प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

३.६ सैद्धान्तिक ढाँचा

यस अध्ययनमा विशेष गरेर फोहरमैलाको वर्तमान अवस्था व्यवस्थापनमा भएका सम्भावनाहरू के कस्ता रहेका छन् । सोसँग सम्बन्धित क्षेत्र एवम् विषयमा अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्न खोजिएको कुराहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

३.६.१ सामाजिक समस्या

फोहरमैलालाई व्यवस्थित ढङ्गबाट व्यवस्थापन गर्न नसक्दा त्यसले समाजमा सामाजिक रुपमा साथै स्वास्थ्य र वातावरणमा कस्तो प्रभाव पर्दछ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । त्यसका लागि विभिन्न प्रकृयाको अवलम्बन गरी यसलाई प्रमुखताका साथ खोजी गरिएको छ ।

३.६.२ ल्याण्डफिल्ड साइट

शहरी क्षेत्रबाट निकलेका फोहरमैलालाई व्यवस्थित तरिकाबाट व्यवस्थापन गर्ने क्षेत्र ल्याण्डफिल्ड साइट हो । यस अध्ययनमा नगरक्षेत्रभित्र व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट छ छैन हालको अवस्था के छ, विगतमा के थियो, साथै यस क्षेत्रमा उपयुक्त ल्याण्डफिल्ड साइटको आवश्यकता हो होइन भन्ने सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.६.३ डम्पिङ्ग साइट

नगरक्षेत्रबाट निस्कने फोहरमैलाहरूलाई लगेर जम्मा गर्ने ठाउँ डम्पिङ्ग साइट हो । यस अध्ययनमा डम्पिङ्ग साइटको के कस्तो व्यवस्था छ । डम्पिङ्ग गर्ने ठाउँ उपयुक्त छ छैन ? त्यसले समाजमा कस्तो प्रभाव पार्दछ ? त्यसलाई विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६.४ शिक्षा

जुन समुदायमा समुदायका सदस्यहरू शिक्षित हुन्छन् र त्यस्ता परिवारमा के गर्न हुन्छ के गर्नु हुँदैन भन्ने कुरा स्पष्टसँग बुझेका हुन्छन् । फोहरमैला एक सामाजिक समस्या हो भन्ने बुझाई उनीहरूमा महत्वपूर्ण रूपमा हुनुपर्दछ । यस अध्ययनमा शिक्षाले फोहरमैला व्यवस्थापनमा कस्तो परिवर्तन ल्याएको छ । यस अध्ययनमा विश्लेषण गरिएको छ ।

३.६.५ जनसहभागिता

फोहरमैलाहरू तह लगाउने सन्दर्भमा महिला, पुरुष र केटाकेटी कसको बढी सहभागिता हुन्छ भन्ने कुरा यस अध्ययनमा हेरिएको छ ।

३.६.६ व्यवस्थापनको दायित्व

फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न सबैको कर्तव्य हो । तैपनि यस अध्ययनमा प्रमुख दायित्व कस्को हुन्छ भन्ने कुराको अध्ययन गरिएको छ ।

३.६.७ प्राविधिक जनशक्ति

फोहरमैला भन्नासाथ एउटा संवेदनशील वस्तु हो । यसमा औषधीजन्य वस्तुहरू जस्तै: प्रयोग भैसकेका सिरिञ्ज, म्याद सकिएका औषधीहरू साथै अन्य मेडिकलजन्य वस्तुहरूलाई व्यवस्थित गर्नका लागि प्राविधिक जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । यस अध्ययनमा यसको अवस्था कस्तो रहेको छ भनी हेरिएको छ ।

३.६.८ स्रोत र साधन

फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नका लागि आवश्यक पर्ने मानवीय स्रोत एवम् भौतिक स्रोतहरूको विगतमा के थियो र वर्तमानमा के छ सो सम्बन्धमा अध्ययन गरिएको छ ।

३.६.९ सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका

फोहरमैला व्यवस्थापनमा अन्य सङ्घ संस्थाहरूको भूमिका के रहेको छ, त्यस सम्बन्धमा अध्ययन गर्न खोजिएको छ । यसमा विशेष गरेर व्यास नगरपालिकाले नगरको फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको सन्दर्भमा नगरपालिकाको वर्तमान अवस्थाको वास्तविकतालाई आँकलन गरिएको छ ।

३.६.१० वातावरणीय शिक्षा

फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा आम टोलवासीहरूलाई फोहरमैला व्यवस्थापन हुन नसक्दा वातावरणलाई यसले कस्तो प्रभाव पार्दछ । यसप्रति टोलवासी कति सचेत छन् भन्ने कुरा हेरिएको छ ।

३.६.११. अवलोकन भ्रमण

स्वास्थ्य र सरसफाई प्रवर्धन क्षेत्रमा राम्रो उपलब्धि हासिल गर्नका लागि नगरपालिकाका विभिन्न समुदायलाई संयुक्त समूह बनाई अवलोकन भ्रमण गराउनुपर्ने देखिन्छ । जसले अन्य क्षेत्रमा त्यहाँका समुदायलो के कसरी आफ्नो नेतृत्व र पहल कदमीमा सरसफाइको क्षेत्रमा परिवर्तन ल्याउन सके, के कस्ता प्रयास, प्रकृया तथा विधिहरू अवलम्बन गरिएका थिए, कस्ता किसिमको समस्या तथा अवरोधहरू खडा भएका थिए र तिनीहरूलाई कसरी समाधान गरियो भन्ने कुरा सिक्नका लागि यस अवलोकन भ्रमणले मद्दत गर्नेछ ।

अध्याय चार

अध्ययन क्षेत्रको परिचय

४.१ अध्ययन क्षेत्रको भौगोलिक परिचय

व्यास नगरपालिका पश्चिमाञ्चल विकास क्षेत्रको गण्डकी अञ्चल तनहुँ जिल्लामा अवस्थित छ । मादी सेती नदीको पवित्र संगम तटमा अवस्थित महर्षि वेदव्यास र पराशरको तपोभूमि तथा कर्मक्षेत्र रूपमा रहेको व्यास नगरपालिका २०४६ सालको प्रजातन्त्रको पुनस्थापना पश्चात दमौली गा.वि.स र श्याम्घा गा.वि.स.को केही क्षेत्रलाई समेटेर २०४८ साल चैत्र महिनामा व्यास नगरपालिका नामाकरण गरी घोषणा गरिएको हो ।

यसको पूर्वतर्फ पोखरी भञ्ज्याङ्ग, घाँसीकुवा र वरभञ्ज्याङ्ग गा.वि.सं. पश्चिमतर्फ जामुने, मनपाङ्ग र श्याम्घा गा.वि.सं. रहेको छ साथै उत्तरतर्फ क्यामिन र तनहुँसुर गा.वि.सं. रहेको छ भने दक्षिणतर्फ कोटदरबार र काहुशिवपर गाविस रहेको छ । यस नगरपालिका ५९ वर्ग कि.मि क्षेत्रफलमा फैलिएको छ । यस नगरपालिकालाई ११ वटा वडाहरूमा विभाजन गरिएको छ । जस मध्ये वडा नं २, १० र ११ शहरी क्षेत्रमा पर्दछ भने वडा नं १, ७ र ८ अर्धशहरी क्षेत्र र अन्य वडाहरू ग्रामीण क्षेत्रमा पर्दछन् ।

यस नगरपालिका समुन्द्र सतहबाट ३१० मिटर देखि ११२० मिटरसम्म उचाईमा रहेको छ । यहाँको हावापानी समशितोष्ण/उष्ण खालको रहेको छ । यहाँको औषत तापक्रम न्युनतम ८.४ डि.से र अधिकतम ३७ डि.से.रहेको छ । यस नगरपालिका ८३ डिग्री ७५ मिनेट देखि ८४ डि. ३४ मि पूर्व देशान्तर र २७ डि ३ मि देखि २८ डि ५ मि उत्तरी अक्षांशमा अवस्थित रहेको छ (व्यासनगर गतिविधि, २०६७)

४.२ अध्ययन क्षेत्रको जनसङ्ख्याको विवरण

व्यास नगरपालिकाको स्थापना २०४८ सालमा भएको हो । २०५३ सालमा व्यास नगरपालिका कार्यालयले गरेको सर्वेक्षण अनुसार यस नगरको जनसङ्ख्या २४२५९ रहेको थियो । २०५८ को राष्ट्रिय जनगणना अनुसार यस नगरको जनसङ्ख्या २८२४५ थियो भने २०६८ को जनगणना अनुसार यस नगरपालिकाको जनसङ्ख्या ४२८९९ रहेको छ । जसमा

पुरुष १९३७६ महिला २३५२३ रहेको थियो । यस नगरपालिकाको वडा अनुसारको घरधुरी सङ्ख्या परिवार सङ्ख्यालाई तलको तालिका नं ४.१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ४.१

नगरपालिकाको जनसङ्ख्या वितरण

वडा नं	घरधुरी	महिला	पुरुष	जम्मा	कैफियत
१	१३०९	३१९७	३३७८	६५७५	
२	७८४	२०८८	२०६७	४१५५	
३	५३८	१३६६	१४१८	२७८४	
४	४११	१११३	११२२	२२३५	
५	६९९	१८३९	१९००	३७३९	
६	४७८	१३६५	१३८१	२७४६	
७	४००	१०६६	१०७९	२१४५	
८	३९७	१००७	१०६७	२०७४	
९	४७५	१२४८	१२४६	२५९१	
१०	४९५	१२८२	१३१०	२५९२	
११	७०९	१८३९	१८६०	३६९९	
जम्मा	६६९२	१७४१०	१७८६८	३५२७८	

स्रोत : व्यास नगरपालिका गतिविधि, २०६७ ।

यस तालिका अनुसार न.पा.को जनसङ्ख्या ३५२७८ पुगेको देखिन्छ । २०५३, २०५८, २०६८ मा जनसङ्ख्या क्रमिक रूपमा वृद्धि भइरहेको देखिन्छ । यसमा मुल गरेर बसाई सराई तथा जन्मदर वृद्धिको कारणले भएको कुरालाई नकार्न मिल्दैन । जनसंख्या वृद्धिसंगै फोहरमैलामा पनि वृद्धि हुँदै जाने र यसले समाजमा विभिन्न किसिमका समस्याहरू सृजना गर्दछ ।

४.३ सामाजिक, साँस्कृतिक, आर्थिक र धार्मिक विशेषताहरू

महर्षी वेदव्यासको जन्मभूमि यही क्षेत्रमा भएको हुनाले त्यही नामको आधारमा व्यास नगरपालिकाको नामाकरण गरेको पाइन्छ । तनहुँ जिल्लाको सदरमुकाम रहेको दमौली बजार तनहुँको प्रमुख व्यापारीक केन्द्रको रूपमा रहेको छ । यसका अलवा जिल्लामा आँवुखैरेनी,

डुम्रे, बन्दिपुर, थर्पु, खैरेनीटार, दुलैगौंडा व्यापार व्यवसायको हिसावले महत्वपूर्ण बजार रहेका छन् । क्षेत्रफलको आधारमा यो नगर सानो भए पनि यहाँ धेरै जातिका मानिसहरू जस्तै बाह्मण, मगर, क्षेत्री, गुरुङ्ग, दरै, बोटे, कुमाल, नेवार आदि बसोबास गर्दछन् । सबै जातिहरूको आ-आफ्नै भाषा, धर्म, संस्कृति रहन सहन रहेको पाइन्छ । नेपालका एकमात्र कुसुण्डा जातिका राजामामा पनि यही नगरमा बसोबास गर्दछन् ।

यहाँका जातिहरूको आ-आफ्नै मातृ भाषा रहेपनि नेपाली भाषा नै बढी प्रचलित रहेको छ । धार्मिक दृष्टीकोणबाट हेर्दा हिन्दू धर्मालम्बीहरूको बाहुल्यता रहेको यस नगरमा बौद्ध, इस्लाम, क्रिश्चियन आदि धर्म मान्ने मानिसहरू पनि रहेका छन् ।

४.३.१ शैक्षिक अवस्था

यस व्यास नगरमा पूर्व प्राथमिक विद्यालयहरू ३५ वटा रहेका छन्, जुन बाल विकास केन्द्र अन्तर्गत सञ्चालित रहेका छन् । त्यसै गरी प्राथमिक विद्यालयहरू ३० वटा रहेका छन् । जस मध्ये १९ वटा सरकारी र ११ वटा निजीस्तरका रहेका छन् । त्यसैगरी निम्न माध्यमिक विद्यालय १४ वटा रहेका छन् । जस मध्ये ६ वटा सरकारी छन् भने ८ वटा निजीस्तरबाट संचालित छन् । माध्यमिक विद्यालयतर्फ सरकारी ६ निजी ८ वटा संचालित रहेका छन् । उच्च माध्यमिक विद्यालयतर्फ ६ वटा छन् । जसमध्ये ४ वटा सरकारी र २ वटा निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित छन् । क्याम्पसतर्फ ३ वटा छन् । जसमध्ये १ पब्लिक र ३ निजीस्तरका रहेका छन् । तालिम केन्द्रतर्फ क्षेत्रीय तालिम केन्द्र १ छ भने निजीस्तरबाट सञ्चालित गण्डकी टेक्निकल ट्रेनिङ्ग सेन्टर रहेको छ (तनहुँ शैक्षिक दर्पण, २०६६) ।

यसरी माथिको तथ्याङ्कलाई हेर्ने हो भने यहाँ प्राथमिक तहदेखि उच्च शिक्षा हासिल गर्नको लागि अन्यत्र जानुपर्ने बाध्यात्मक अवस्था रहेको छैन । न.पा.को तथ्याङ्क अनुसार यस नगरको साक्षरता प्रतिशत ८२.६० प्रतिशत रहेको छ ।

४.३.२ स्वास्थ्य सेवा

यस नगरमा सरकारीस्तरबाट सञ्चालित दमौली अस्पताल र जिल्ला आयुर्वेदिक औषधालय छन् भने निजी क्षेत्रबाट सञ्चालित हस्पिटलहरूमा व्यास सिटी हस्पिटल, एपोलो हस्पिटल, दाहाल हेल्थकेयर सेन्टर, रत्नहरि हस्पिटल लगायत अन्य मेडिकल तथा क्लिनिकहरू रहेका

छन् । यसले नगर तथा ग्रामिण भेकबाट आउने नगरवासी एवम् जिल्लावासीहरूको स्वास्थ्य उपचार सेवा उपलब्ध गराउदै आइरहेको छ । हाल सरकारीस्तरबाट सञ्चालित दमौली अस्पताल विस्तारको लागि निर्माणकार्य भइरहेको छ । निर्माण सम्पन्न भइसकेपछि यसले नगर, जिल्ला एवम् छिमेकी जिल्लाहरूबाट उपचारको लागि आउने मानिसहरूको लागि स्वास्थ्य सेवा पर्याप्त रूपमा उपलब्ध गराउन सक्ने देखिन्छ । यसले गर्दा यस नगरमा कुनैपनि नगरवासी स्वास्थ्य उपचार पाइएन भनी अकालमा ज्यान गुमाउनुपर्ने अवस्था रहदैन ।

४.३.३ यातायत सुविधा

यातायतको हिसाबले व्यास नगर एउटा महत्वपूर्ण केन्द्रको रूपमा रहेको छ । यो नगर नेपालको राजधानी शहर काठमाडौँबाट १५० कि.मि. पश्चिम पर्छ भने सुन्दर पर्यटकीय नगरी पोखराबाट ५० कि.मि. पूर्व पृथ्वीराजमार्गसँगै पर्दछ । यहाँबाट देशका पूर्व पश्चिम सम्पूर्ण भागमा जानको लागि यातायतको सुविधा रहेको छ । जिल्लाको विभिन्न भागहरूमा जानको लागि स्थानीय यातायत व्यवसायीहरूमार्फत बस, मिनी बस, ट्याक्सी, जीप ट्रक तथा ट्याक्टरहरू संचालनमा रहेका छन् । जसले स्थानीयवासीहरूलाई आवतजावत तथा सरसामानहरू ढुवानीको लागि पर्याप्त सुविधा उपलब्ध भएको छ भने नगरबस सेवा हालसम्म संचालन भएको छैन ।

४.३.४ सञ्चार सेवा

यस नगरपालिकाको सम्पूर्ण वडाहरूमा टेलिफोन सेवा उपलब्ध रहेको छ । नगर क्षेत्र भर हालसम्म २३६८ लाइन टेलिफोन, ७० लाईन सि.डि.एम.ए. र सबै वडाहरूमा मोबाइल सेवा उपलब्ध रहेको छ । नगरको सम्पूर्ण क्षेत्रमा देश विदेशमा सञ्चार सेवा उपलब्ध हुने खालका पि.सि.ओ., कम्प्युटर सेवाहरू उपलब्ध छन् । यस नगरमा जिल्ला हुलाक कार्यालय मार्फत पनि चिठी पत्रको आवतजावत भइरहेको छ । जसले गर्दा विकट ग्रामीण क्षेत्रमा हुलाक सेवाले पनि सेवा उपलब्ध गराई रहेको छ । जिल्ला भरी हुलाक कार्यालयको सङ्ख्या ६१ रहेको छ । जसले निरन्तर रूपमा सेवा उपलब्ध गराई रहेकाछन् ।

४.३.५ मनोरञ्जन सेवा

मनोरञ्जन पनि मानव जीवनको एक अभिन्न अंग हो । यसले मानव जीवनलाई सहज बनाएको हुन्छ । व्यास नगरपालिका क्षेत्रभित्र उत्तरशीला, मेनका र मनकामना चलचित्र मन्दिर गरी तीन वटा चलचित्र हलहरू मार्फत चलचित्रहरू प्रदर्शन गरी मनोरञ्जन प्रदान गरिरहेका छन् ।

४.३.६ उद्योग र व्यापार

नगरपालिका क्षेत्र भित्र फर्निचर उद्योग, ढुङ्गा कटिङ्ग, क्रसर, गिल, ब्लक, ईट्टा, प्लाष्टिक, होजियारी, दालमोट उद्योगहरू रहेका छन् । यहाँका उद्योग व्यवसायमा स्थानीयवासी तथा अन्य ठाउँका व्यक्तिहरूले समेत रोजगारीका अवसरहरू पाएका छन् । दमौली तनहुँ जिल्लाको सदरमुका तथा प्रमुख व्यापारिक केन्द्र भएको हुनाले यहाँ प्रशस्त मात्रामा व्यापार व्यवसायहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यहाँ होटल, किराना पसल, फेन्सी पसल, मिनी सुपर मार्केट आदि रहेका छन् । यहाँ सहकारी संस्थाहरू, फाइनेन्स कार्यालय तथा बैकिङ्ग कार्यालयहरू प्रयाप्त मात्रामा रहेका छन् । तनहुँ जिल्लाको सदरमुकाम दमौली भएको हुनाले दमौली व्यापारिक केन्द्रको रूपमा स्थापित छ ।

४.३.७ ऐतिहासिक तथा पर्यटकीय स्थलहरू

व्यास गुफा, पराशर गुफा, अनन्त गुफा यहाँका प्रमुख धरोहरहरू हुन् । यसका अलवा यस नगरको सबैभन्दा उच्च स्थानमा रहेको मानुङ्गकोट, सोही स्थानमा रहेको सिद्ध गुफा, साथै यस क्षेत्रमा प्रशिद्ध पञ्चमन्दिर, कालिका मन्दिर, दुर्गा मन्दिर लगायत अन्य साना मठ मन्दिर, गुम्बा तथा देवालयहरू रहेका छन् । पर्यटकहरूको लागि मादी, सेती नदीमा रूपाष्टीङ्ग र मानुङ्गकोटबाट प्याराजम्प गर्नको लागि अति उत्तम ठाउँ मानिएको छ । यस ठाउँले आन्तरिक पर्यटनको पनि निकै सम्भावनाहरू ओगटेको पाइन्छ ।

४.३.८ धार्मिक तथा साँस्कृतिक अवस्था

यहाँ जाति अनुसारका आ-आफ्नो धर्म र संस्कारहरू रहेको छ । यहाँ बसोबास गर्ने जातिहरूमा बाह्रमण, मगर, क्षेत्री, दरै, गुरुङ्ग, नेवार, बोटे, कुमाल आदि रहेका छन् । यहाँको प्रमुख चाडपर्वहरूमा दशैं, तिहार, लोसार, इद, कृष्णअष्टमी, फागुपूर्णिमा प्रमुख रूपमा रहेको पाइन्छ । यहाँ आ-आफ्नो जाति अनुसार कौरानाच, घाँटुनाच, लाखेनाच, विभिन्न जात्राहरू, सोरठी नाँच आदि प्रमुख रहेका छन् ।

अध्याय पाँच

अध्ययनको विश्लेषण र व्याख्या

५.१ अध्ययनको समग्र विश्लेषण

यस अध्यायमा अध्ययन क्षेत्रमा गरिएको स्थलगत सर्वेक्षण र वैयक्तिक अध्ययनबाट संकलित तथ्याङ्क र सूचनाहरू शोधकर्ताले देखेको र अनुभव गरेको आधारमा तिनीहरूको विशेषताको आधारमा वर्गीकरण गरी प्रस्तुत गरिएको छ । प्रस्तुत तथ्याङ्कहरू विशेष गरेर अध्ययन कै विषयवस्तु सँग सम्बन्धित भएकोले फोहरमैलाको सामाजिक समस्या, उत्पादन, सङ्कलन, वितरण त्यसको व्यवस्थापन साथै यसले पारेको मुलभूत समस्या आकलन गर्दै अध्ययन क्षेत्रका छनौटमा परेका परिवारको जनसङ्ख्या, जात जातिगत विवरण, शैक्षिक अवस्था त्यसैगरी छनौटमा परेका परिवारको आकार, प्रकार साथै उत्तरदाताहरूको पनि जनसांख्यिक, जनजातिगत, शैक्षिक अवस्था आदि बारेमा विभिन्न शीर्षक उपशीर्षकहरूमा विभाजन गरी व्यवस्थित रूपले व्याख्या एवं विश्लेषण गरिएको छ । प्राप्त सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कहरूलाई तालिकामा वर्णनात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ ।

व्यास नगरपालिकामा विद्यमान फोहरमैलाको स्थिति सम्बन्धमा दक्ष विशेषज्ञ जानकारहरू फोहरमैलाको सम्बन्धमा र यसले पार्ने सामाजिक समस्याका सम्बन्धमा नगरपालिकाले उचित व्यवस्थापन गर्न नसकेको विश्लेषण गर्दछन् । जसका निम्न लिखित प्रमुख कारणहरू उनीहरूले औल्याएका छन् ।

१) अब्यवस्थित फोहरको व्यवस्थापन:

नगरपालिकाले विद्यमान अवस्थामा अन्तिम विर्षजन गर्ने स्थान मादी नदीको किनारमा रहेको छ । दैनिक रूपमा संकलन हुने फोहरको थुप्रोमा विभिन्न चराचुरुङ्गी आउने, गाइभैसी आउने र आगो लगाई दिँदा त्यसबाट आउने धुवाले वातावरणीय असर, मानिसको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पार्ने हुनाले त्यो उपयुक्त नहुने उनीहरूको कथन रहेको छ ।

२) नागरिकहरूको असन्तुष्टी

नगरपालिकाले विर्षजन गर्ने फोहर र वस्तीको दुरी निकै नगिच रहेकाले फोहरमा आगो लगाई दिंदा त्यसबाट आउने धुवा धुलोले गर्दा त्यस क्षेत्रका मानिसहरूमा असामान्य प्रभाव परेको र उनीहरूको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल प्रभाव परेको तथ्य औल्याउछन् ।

३) प्रभावकारी सेवा दिन नसकेको:

वार्षिक रुपमा नगरपालिकाले शहरीकरण भएका वडाहरू २, १० र ११ बाट सरसफाई शुल्क उठाउँदै आएको छ । फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि रु.२४० देखि रु.५०० सम्म वार्षिक रुपमा सरसफाई शुल्क लिँदै आएपनि नियमित रुपमा सेवा प्रदान गर्न नसक्दा आम नगरवासीहरू असन्तुष्ट रहेका छन् ।

४) ब्यवस्थित साधानको अभाव:

दैनिक रुपमा फोहर संकलन गर्ने सावारी साधानहरू संकलित फोहरहरू पनि विर्सजन स्थलसम्म पुर्याउँदा खस्ने हुनाले ढुवानी वरपर रहेका बासिन्दाहरू ब्यवस्थितरुपमा फोहरमैला संकलन हुनुपर्ने सवारी साधानको ब्यावस्था नगरपालिकाले गर्नुपर्ने गुनासो गर्दछन् ।

५) राजनैतिक खिचातानी

ब्यवस्थित ल्यान्डफिल साइड नहुंदा नगरपालिकाले दैनिक संकलन हुने फोहरको पनि उचित ब्यवस्थापन गर्न सकेको छैन । ब्यवस्थित ल्यान्डफिल साइडको खोजी गर्नका लागि विभिन्न समितिहरू निर्माण भएपनि उक्त समितिले उचित स्थानको खोजी गर्न सकेको छैन । सो हुन नसक्नुमा राजनैतिक कारण पनि हो भन्ने बुझाई आम नागरिकको रहेको पाइन्छ ।

६) साँस्कृतिक समस्या

धार्मिक हिसाबले पवित्र मादी नदीको किनारमा नगरपालिकाले फोहर विर्सजन गर्दा भक्तजनहरूलाई समस्या परेको छ । दिनहुँ जसो नुहाउन जाँदा नदीको पानी प्रदुषण भै विभिन्न प्रकारका रोगहरू लाग्ने गरेकाले यस कार्यको विरोधमा उनीहरू रहेकाछन् ।

७) पर्यटकीय समस्या

मादी र सेती नदी हुँदै जल विहार गर्ने पर्यटकहरूका लागि यस स्थानमा बिसर्जन गरिएको फोहरले निकै सास्ती पुर्याएको छ । जसबाट पर्यटकहरूको संख्यामा कमी आउनुका साथै यसबाट हुने आम्दानीमा समेत कमी आइरहेको छ ।

८) सरसफाइ कर्मचारीहरूको गुनासो

विहान सबेरै नगरको सरसफाइ कार्य प्रारम्भ गर्ने, सडक बढार्ने, फोहर संकलन गर्ने, नाला सफा गर्ने, मरेका पशुपंक्षी गाड्ने, बेवारीसे लास सतगत गर्ने, लगायतका सम्पूर्ण कार्य उनीहरूको कार्य जिम्मेवारी भित्र पर्दछन् । नगरपालिकामा नगरबाट निस्कने सबै फोहरहरू एउटै भाडामा संकलन हुने गर्दछ । जसबाट उनीहरूलाई विभिन्न किसिमका संक्रामक रोगहरू लाग्न सक्छन् । तथापि उनीहरूको रोजीरोटी नै यही भएकाले उनीहरू नियमित रूपमा काम गर्न बाध्य छन् । यस्तो कार्य गर्दा उनीहरूलाई थप सेवा सुविधा पाउनुपर्ने गुनासो उनीहरूको रहेको पाइन्छ ।

नियमित रूपमा नगरको ब्यवस्थित सरसफाइ कार्यका लागि नगरपालिकाले आफ्नो श्रोत र साधानले भ्याएसम्म काम गरिरहेको र यसलाई ब्यवस्थित गर्दै लैजाने कार्यकारी अधिकृतको धारणा रहेको छ । स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन र नियमावली गरेको ब्यवस्थालाई कार्यान्वयन तहमा लैजादै नगर क्षेत्रका र जिल्लाका सबै सरोकारवालासँग यस विषयमा छलफल भैरहेको कुरा उनले बताएका छन् । तथापि ब्यवस्थित ल्यान्डफिल साइडको खोजी कार्य भैरहेको र केही समय भित्र नै ब्यवस्थित रूपमा फोहर ब्यवस्थापन हुने कुरा उनले औँल्याएका छन् ।

फोहर मानव स्वास्थ्यसँग प्रत्यक्ष रूपमा जोडिएकाले मानव स्वास्थ्यका लागि र नगरको पूर्ण सौन्दर्यका लागि पनि नगरपालिकाले अन्य निकायसँग सहकार्य गरी यस समस्याको चाडोभन्दा चाडो समस्याको समाधान गर्नेतर्फ नगरपालिका लागेको कुरा उनले बताएका छन् ।

समस्या सृजना हुनका कारणहरू

१) आवश्यक पूर्वाधारको अभाव:

नगर क्षेत्रको फोहर व्यवस्थापनका लागि एक ल्यान्डफिल साइडको व्यवस्था नगरपालिका आफैले गर्नुपर्ने भन्ने स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन २०५५ ले गरे पनि यहाँ उचित ल्यान्डफिल साइड भेटिएको छैन । तसर्थ फोहरलाई नदी किनारमा व्यवस्थापन गरिएको छ ।

२) नागरिकको असहयोग:

ल्यान्डफिल साइड खोजी कार्यदलले प्रस्तावित गरेका केही स्थानमा स्थानीय बासिन्दको अवरोध र अनावश्यक मागका कारण सो स्थान कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएको छैन । जसबाट प्रचुर मात्रामा सामाजिक समस्याहरू आइरहेको छन् ।

३) आर्थिक अभाव:

सिमित श्रोत र साधानका बाबजुत व्यास नगरपालिकाले हालसम्म फोहरको व्यवस्थापन गर्दै आएपनि प्रभाकारी व्यवस्थापनका लागि आर्थिक अभावलाई पनि औल्याएको छ ।

४) तिब्र बजारीकरण:

नगरपालिकाको बजर क्षेत्रको रूपमा रहेको वाडा नं. २,१० र ११ वडामा अन्या ग्रामिण वडाबाट विभिन्न सेवा सुविधा प्राप्तिका लागि बसाई सराई गरी आउने क्रम बढ्दो छ । जनसंख्याको बृद्धिसंगै फोहरमैलामा पनि बृद्धि हुने भएकाले ग्रामिण क्षेत्रमै सेवा सुविधा पुर्याउनेतर्फ अग्रसर रहनुपर्ने देखिन्छ ।

५.२ जनसाङ्ख्यिक विवरण

कुनैपनि अध्ययन कार्य गर्दा त्यहाँको जनसाङ्ख्यिक विवरण लिन अत्यावश्यक मानिन्छ । जनसाङ्ख्यिक विवरणबाट त्यस समुदायमा रहेको जनसङ्ख्याको स्थिति, उमेरगत संरचना, लिङ्गगत संरचना, सक्रिय तथा निष्क्रिय जनसङ्ख्या संरचना आदिको बारेमा उत्तरदाता परिवारको लिङ्ग तथा उमेरको आधारमा जनसङ्ख्याको अध्ययन गरिएको छ । जसबाट समाजमा देखिएको सामाजिक समस्याहरूलाई उजागर गर्न सहज तुल्याएको छ । यसलाई तालिका ५.१ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.१

परिवारको लिङ्ग तथा उमेरको आधारमा जनसङ्ख्या विवरण

उमेर समूह	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
० - ४	५	१.९४	४	१.५५	९	३.४९
५ - १५	२२	८.५३	२९	११.२४	५१	१९.७७
१५ - ५९	८६	३३.३३	८४	३२.५५	१७०	६५.८८
६० भन्दा माथि	१४	५.४३	१४	५.४३	२८	१०.८६
जम्मा	१२७	४९.२३	१३१	५०.७७	२५८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०६९ ।

माथिको यस तालिकामा ०-४ वर्ष उमेर समूहमा पर्नेलाई नाबालक, ५-१४ वर्ष उमेर समूहलाई बालक, १५-५९ वर्ष समूहलाई युवा काम गर्न सक्ने जनशक्ति र सो भन्दा माथिको उमेर समूहलाई वृद्ध जनसङ्ख्या मानिएको छ । माथिको तालिकाले देखाएअनुसार छनौटमा परेका ४५ घरधुरीका सबै जना घरधुरीका सदस्य उत्तरदाताहरूको घर परिवारको कुल जनसङ्ख्या २५८ रहेको छ । यसमा कुल जनसङ्ख्यामा १२७ जना अर्थात् ४९.२३% पुरुष र १३१ जना अर्थात् ५०.७७% महिला रहेका छन् । त्यसैगरी ०-४ उमेर समूहका महिला तथा पुरुष जम्मा ९ जना अर्थात् ३.४९% छन् जसले फोहरमैलाको मात्रा कम उत्पादन गर्दछन् भने ५-१४ वर्ष उमेर समूहमा महिला तथा पुरुष ५१ जना अर्थात् १९.७७% रहेका छन् त्यसैगरी १५-५९ वर्ष समूहमा महिला तथा पुरुष १७० जना अर्थात् ६५.८८% रहेका छन् जसले बढी मात्रामा फोहरमैला उत्पादन गर्दछन् भने ६० वर्ष उमेरभन्दा माथि महिला र पुरुष गरी जम्मा २८ अर्थात् १०.८६% रहेका छन् । उमेरगत जनसंख्याले पनि फोहर गर्ने र सोको व्यवस्थापन हुन नसक्दा समस्या उत्पन्न हुने कुरालाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.३ जाति/जनजाति अवस्था

जातीय बनौटको आधारमा नेपाल बहुजनजातीय समूहमा पर्दछ । यहाँ विभिन्न जाति जनजातिहरू बसोबास गर्दछन् । अध्ययनको क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जाति जातिहरूको विवरणहरू तालिका ५.२ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.२

परिवारको जाति जातिहरूको विवरण

क्र.स	जाति	कुल परिवार	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
१	नेवार	१५	४७	१८.२२	४८	१८.६०	९५	३६.८२
२	ब्राह्मण	९	२१	८.१४	२८	१०.८५	४९	१८.९९
३	मगर	८	१९	७.३६	२४	९.३०	४३	१६.६६
४	गुरुङ्ग	५	१२	४.६५	१०	३.८८	२२	८.५३
५	क्षेत्री	४	१२	४.६५	१०	३.८८	२२	८.५३
६	सुनार	२	११	४.२६	२	०.७८	१३	५.०४
७	थकाली	१	१	०.३९	७	२.७१	८	३.१०
८	गिरी	१	४	१.५५	२	०.७८	६	२.३३
	जम्मा	४५	१२७	४९.२२	१३१	५०.७८	२५८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

अध्ययन क्षेत्रमा विभिन्न जाति जनजातिहरूको बसोबास गरेको पाइयो । यसमा अध्ययनको क्रममा लिइएको तथ्याङ्कमध्ये सबैभन्दा बढी ३६.८२% नेवार जाति रहेको पाइएको छ । जम्मा १५ घर रहेको नेवार जातिमा महिला ४८ जना र पुरुष ४७ जना गरी जम्मा ९५ जना रहेकाछन् भने सुनार, थकाली, गिरी क्रमशः ५.०४%, ३.१०%, २.३३% रहेका छन् । नेवार समुदायमा अधिकांश परिवार संयुक्त परिवारको रूपमा रहेको पाइयो । यस जातिमा परिवारका सदस्यहरू पनि बढी रहने र आफ्नो परम्परा अनुसार चाडपर्वहरू बढी हुने र भोजभतेर बढी हुने हुँदा यस समुदायबाट फोहरमैला अन्य जातिको तुलनामा बढी निक्कले गरेको अध्ययनको क्रममा पाइएको छ । नेवार समुदायका छनौटमा परेका अधिकांश

परिवारहरू व्यापार व्यवसायमा लागेको हुनाले त्यहाँबाट निक्लने फोहरमैलाको परिणाम बढी नै रहेको पाइयो ।

त्यसैगरी दोस्रो र तेस्रो स्थानमा क्रमशः ब्राह्मण र मगर जाति रहेको पाइयो । त्यसमा ब्राह्मण १८.९९% र मगर जाति १६.६६% रहेको पाइयो । यस समुदायमा बस्ने परिवारहरू धेरै जसो एकल परिवारको रूपमा बस्ने गरेको पाइयो । यस परिवारबाट निक्लने फोहरमैलाको मात्रा नेवार समुदायको भन्दा कम रहेको अध्ययनको क्रममा पाइयो । त्यसैगरी अन्य जात जातिहरूबाट पनि फोहरमैला दैनिक रूपमा घरबाट निक्लने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो । विभिन्न जातजातिहरूको परम्परागत धार्मिक सांस्कृतिक कार्यमा हुने विविध क्रियाकलापहरूबाट समाजमा फोहरको सृजना हुन सक्ने र त्यसले एक अर्को समुदायमा नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने र सामाजिक समस्या सृजना हुने सक्ने तथ्यलाई विश्लेषण गर्न सकिन्छ ।

५.४ सामाजिक असरहरू

समाज बन्नको लागि परिवार अपरिहार्य हुन्छ । यसको अभावमा समाजको कल्पना समेत गर्न सकिदैन । आधुनिक समाजको विभिन्न किसिमको परिवारहरू पाइन्छन् । परिवार, गाउँ, टोलको वृद्धिसंगै त्यहाँ फोहरको पनि उत्पादन हुन्छ । समाजशास्त्रीहरूले जहाँ बजारीकरण उद्योग कलकारखानाहरूको तिब्रतर विकास भएको हुन्छ त्यहाँ फोहरको मात्र पनि बढी हुन्छ र यसले विभिन्न किसिमका सामाजिक असरहरू सृजना गरेको तथ्य औँल्याएका छन् । सामाजिक असरहरूमा फोहर कै कारणबाट विभिन्न किसिमका रोगहरूको सृजना हुने, आपसी सद्भाव भेलमिलाप जस्ता कुराहरू न्युन हुँदै जाने, सांस्कृतिक रूपमा समेत फोहरमैलाले असर गर्ने भएकोले यसको उचित व्यवस्थापन आजको अपरिहार्य आवश्यकता हो । फोहर व्यवस्थापन गरी यसका सामाजिक असरहरूलाई न्यूनिकरण गर्नका लागि फोहर व्यवस्थापन गर्नका लागि सुरुमा फोहरको उत्पादन मै न्यूनिकरण गर्ने र बाँकी रहेका फोहरको व्यवस्थापन गर्नका लागि सोको जिम्मा लिएको नगरपालिकाले उचित व्यवस्थापन गर्नुपर्ने हुन्छ । फोहरको सामाजिक असरका बारेमा एकल वा संयुक्त परिवारमा थाहा छ वा छैन भन्ने बारेमा तालिका ५.३ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.३
परिवारको प्रकार

जात/ जनजाति	एकल	सामाजिक असरका बारेमा थाहा		संयुक्त	सामाजिक असरका बारेमा थाहा		जम्मा परिवार	प्रतिशत
		छ	छैन		छ	छैन		
नेवार	५	२	३	१०	७	३	१५	३३.३३
ब्राह्मण	७	६	१	२	२	-	९	२०
मगर	५	२	३	३	१	२	८	१७.७८
गुरुङ्ग	४	१	३	१	-	१	५	११.११
क्षेत्री	३	२	१	१	१	-	४	८.९०
सुनार	१	-	१	१	-	१	२	४.४४
थकाली	-	-	-	१	-	१	१	२.२२
गिरी	-	-	-	१	१	-	१	२.२२
जम्मा	२५	१३	१२	२०	१२	८	४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

माथिको तालिकामा छनौटमा परेका ४५ परिवारमा २५ परिवार अर्थात ५५.५७% एकल परिवार र २० परिवार अर्थात ४४.४३% संयुक्त परिवार रहेको पाइयो । यस अध्ययन एवम् अनुसन्धान गर्ने क्रममा एकल परिवारको २५ परिवार मध्ये १३ परिवारले सामाजिक असरका बारेमा जानकारी भएको बताए भने १२ परिवारले सामाजिक असरका बारेमा जानकारी नभएको बताए । त्यस्तै संयुक्त परिवारको २० परिवार मध्ये १२ परिवारले सामाजिक असरका बारेमा जानकारी भएको बताए भने ८ परिवारले सामाजिक असरका बारेमा जानकारी नभएको बताए । हाम्रो समाजमा विगतको तुलनामा वर्तमान समयमा आएर परिवारको आकार प्रकारमा परिवर्तन आएको पाइन्छ । विगतमा संयुक्त परिवारको प्रचलन बढी देखिन्थ्यो भने अहिले आएर बढ्दो महंगी, बदलिदो जीवनशैली, शहरीकरण, आधुनिकीकरण आदिले गर्दा एकल परिवारको प्रचलन नै बढी पाइयो । एकल परिवारमा भन्दा संयुक्त परिवारमा परिवारका सदस्यहरूबाट नयाँनयाँ कुराहरू सिकाई हुने जसले गर्दा संयुक्त परिवारमा सामाजिक असरहरूका बारेमा बढी जानकारी रहेको पाइयो भने एकल परिवारमा परिवारका सदस्यहरूको पारिवारिक व्यस्तताका कारण परिवारका बीच कम छलफल हुने गरेको पाइयो ।

फोहरमैलाको परिमाण जुन परिवारमा सदस्यहरू बढी रहेका छन् त्यहाँबाट बढी उत्पादन हुन्छ । यस अर्थमा एकल परिवारबाट भन्दा सयुक्त परिवारबाट फोहरमैला अवश्यपनि बढी मात्रामा उत्पादन हुन्छ । त्यसकारणले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा समस्या एवम् चुनौतिहरू देखिन्छन् । यी चुनौतिहरू संगसंगै सामाजिक असरहरू समेत सृजित हुने हुनाले यसलाई कसरी न्यून गर्न सकिन्छ भन्ने तर्फ जानकार व्यक्तिहरू सचेत रहेको पाइयो ।

५.५ शैक्षिकस्तर

शिक्षा मानव विकासको लागि अपरिहार्य तत्व हो । राष्ट्र, समाज, समुदाय र व्यक्ति कै उन्नति अथवा समग्र सिंगो राष्ट्रको विकासका निमित्त शिक्षा एक अनिवार्य र महत्वपूर्ण तत्व हो । शिक्षा विना न व्यक्तिको विकास हुन सक्छ न त राष्ट्रको नै । शैक्षिक विकास समग्र राष्ट्रको विकाससँग जोडिएको हुन्छ । वातावरणीय सरसफाई, फोहरमैला व्यवस्थापनका सम्बन्धमा जानकारी गराउनको लागि पनि शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरूका सम्बन्धमा नगरबासीहरूमा जानकारी गर्ने माध्यम नै शिक्षा हो । यसले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा पनि शिक्षाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । त्यसैले यस अध्ययनमा पनि छनौटमा परेका परिवारका सदस्यहरूको शैक्षिक अवस्था बारे जानकारी हुन आवश्यक छ । त्यसैले तलको तालिका शैक्षिक अवस्थाको बारेमा विवरण प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.४

छनौटमा परेका घरधुरीहरूको शैक्षिक अवस्था

तह	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
अशिक्षित	९	३.४९	१६	६.२०	२५	९.६९
विद्यालय नजाने	१२	४.६५	२४	९.३०	३६	१३.९५
एस.एल.सि भन्दा कम	४२	१६.२८	४२	१६.२७	८४	३२.५५
एस.एल.सि.उत्तीर्ण	२२	८.५३	१८	६.९७	४०	१५.५०
प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण	२३	८.९२	२६	१०.०८	४९	१९
स्नातकतह उत्तीर्ण	११	४.२७	३	१.१६	१४	५.४३
स्नातकोत्तरतह वा सोभन्दा माथि	८	३.१०	२	०.७८	१०	३.८८
जम्मा	१२७	४९.२३	१३१	५०.७७	२५८	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

माथिको यस तालिका ५.४ अनुसार विद्यालय नजाने पुरुषको सङ्ख्या १३.९५% रहेको छ भने अशिक्षित महिला पुरुषको सङ्ख्या ९.६९% रहेको छ । एस.एल.सी.भन्दा मुनि अध्ययन गर्ने महिला र पुरुष ३२.५५% रहेको पाइयो भने प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण गर्ने पुरुषभन्दा महिला बढी पाइयो । जसमा पुरुष ८.९२% भने महिला १०.०८% त्यसैगरी स्नातक तह र स्नातकोत्तर तहमा महिला भन्दा पुरुष बढी रहेको पाइयो । यसरी समग्रमा हेर्दा पुरुष साक्षरता प्रतिशत ४५.७३% छ भने महिला साक्षरता प्रतिशत ४४.५७% रहेको छ । जसमा जम्मा साक्षरता प्रतिशत ९०.३०% रहेको छ भने निरक्षर ९.७०% रहेको देखिन्छ । जहाँ शिक्षित समुदाय रहन्छ त्यहाँ आर्थिक, सामाजिक र साँस्कृतिक सम्भावनाहरू समेत बढी सभ्य र सुसंस्कृत रुपमा रहेका हुन्छन् । त्यस्तो समाजमा फोहरमैलाबाट हुने विभिन्न प्रकारका रोगहरू, विभिन्न प्रकारका समस्याहरूका बारेमा समाजका सदस्यहरू सचेत रहेका हुन्छन् । जसबाट अशिक्षित समाजमा भन्दा शिक्षित समाजमा फोहरमैलाको व्यवस्थापन र सामाजिक समस्या कम भएको हुन्छ भने अशिक्षित समाजमा त्यो प्रचुर मात्रामा पाइन्छ । छनौट परिवारका सदस्यहरूको फोहरमैला प्रतिको धारणा नकारात्मक रहेको र त्यसलाई व्यवस्थित गर्नपर्छ भन्नेतर्फ त्यति ध्यान नदिएको पाइयो । त्यसले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा थप समस्या र चुनौतिहरू देखिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा उत्तरदाताहरूको पनि छुट्टै तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । यस क्रममा छनौटमा परेका ४५ जना उत्तरदाताहरूको शैक्षिकस्तरलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.५

शैक्षिकस्तर

तह	पुरुष	प्रतिशत	महिला	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
एस.एल.सी भन्दा कम	५	११.११	६	१३.३३	११	२४.४४
एस.एल.सी उत्तीर्ण	९	२०	७	१५.५६	१६	३५.५६
प्रविणता प्रमाणपत्र तह उत्तीर्ण	७	१५.५६	३	६.६७	१०	२२.२३
स्नातक तह उत्तीर्ण	३	६.६७	-	-	३	६.६७
स्नातकोत्तर तह वा सो भन्दा माथि	२	४.४४	-	-	२	४.४४
निरक्षर	१	२.२२	२	४.४४	३	६.६६
जम्मा	२७	६०	१८	४०	४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६८ ।

यस तालिकामा छनौटमा परेका घरधुरीको प्रत्येक उत्तरदाताहरूको शैक्षिकस्तरलाई देखाइएको छ । यसमा समग्रमा महिलाभन्दा पुरुषको शैक्षिकस्तर उच्च रहेको देखिएको छ । जसमा पुरुष ५७.७८% र महिला ३५.५६% साक्षर रहेका छन् भने महिला पुरुष गरी ६.६६ निरक्षर रहेको देखिन्छ । यसरी सम्पूर्ण उत्तरदाताहरूको साक्षरता दर उच्च रहेको छ । जसमा ९३.३४% साक्षर रहेको छ । अध्ययनको क्रममा फोहरमैला तह लगाउने, सरसफाई गर्ने सन्दर्भमा अधिकांश महिलाहरू रहेको पाइयो । यद्यपि आफ्नो भूमिका अर्थात् उत्तरदायित्व के हो भन्ने सन्दर्भमा त्यति चासो दिएको पाइएन । फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने दायित्व हाम्रो पनि हो भन्ने थाहा भएको तर व्यवहारमा त्यस्तो नपाइएको कुरा अध्ययनका क्रममा थाहा भएको पाइयो ।

५.६ धर्म

नेपालमा रहने नेपालीहरू धेरै हिन्दु धर्म मान्ने गर्दछन् । यद्यपि यो राष्ट्र धर्म निरपेक्ष राष्ट्र भएको हुनाले अन्य धर्म मान्ने मानिसहरू पनि रहेका छन् । जसमा बौद्ध धर्म, इस्लाम धर्म, क्रिश्चियन धर्म आदि मान्ने मानिसहरू पनि रहेकाछन् । छनौटमा परेका घरधुरीको धार्मिक अवस्था तालिका नं ७ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.६
धार्मिक अवस्था

क्र.स	धर्म	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	हिन्दु	४०	८८.८९
२	बौद्ध	५	११.११
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यस अध्ययनमा छनौटमा परेका घरधुरीहरूको तथ्याङ्क हेर्दा हिन्दु धर्म मान्ने ८८.८८% रहेका छन् भने बौद्ध धर्म मान्ने ११.११% रहेका छन् । अन्य धर्म मान्नेहरू यस अध्ययनमा देखिएन । धर्मका हिसाबले विभिन्न धार्मिक कार्यमा गरिने क्रियाकलापहरूले समाजमा विभिन्न प्रकारका फोहरमैलाहरू हुने गरेको पाइयो । जसबाट सामाजिक सद्भावमा समेत यसले असर गरेको छलफलमा सहभागी सदस्यहरूले बताए ।

५.७ पेशागत विवरण

समाजमा हरेक मानिसले आ-आफ्नो पेशा गरिरहेका हुन्छन् । मानिसले बाँच्नको लागि विभिन्न पेशा व्यवसाय गरिरहेका हुन्छन् । त्यसमा कोही नोकरी गर्छन्, कोही व्यापार व्यवसाय गर्छन् भने कोही गृहणी छन् त कोही अध्ययन गरिरहेका छन् । आफ्नो सिप र दक्षता अनुसारका विभिन्न पेशा व्यवसाय सञ्चालन गरेका हुन्छन् । विभिन्न किसिमका पेशा, व्यवसायहरू पनि समाजमा फोहर उत्पादनका स्रोतहरू हुन् । यी स्रोतहरूबाट केहि न केही मात्रामा सामाजिक तथा वातावरणीय असरहरू पर्न जाने कुरा अध्ययनका क्रममा पाइयो । अध्ययनको क्रममा छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूको पेशागत अवस्थालाई पनि हेरिएको छ । जुन कुरा तालिका ५.७ मा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.७
पेशागत विवरण

क्र.स.	पेशा	उत्तरदाताको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	व्यापार	२१	४६.६७
२	नोकरी	११	२४.४४
३	गृहणी	१०	२२.२२
४	अध्ययन	३	६.६७
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

उत्तरदाताको पेशागत विवरण जानकारी लिने क्रममा आयआर्जन हुने र नहुने दुवै पेशालाई समावेश गरिएको छ । व्यापार र नोकरी आयआर्जन गर्ने खालका पेशा हुन् भने गृहणी र अध्ययन आयआर्जन नहुने खालका पेशाहरू हुन् । बजारको केन्द्र रहेको हुनाले धेरै उत्तरदाताहरू व्यापार व्यवसाइमा लागेका पाइएको छ । यहाँ किराना पसल, होटल, सुनचाँदी पसल, स्टेशनरी, कपडापसल, कस्मेटिक पसल आदि व्यवसायहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । यस अध्ययनमा व्यापार व्यवसाय गर्ने उत्तरदाताहरू ४६.६७ रहेका छन् भने नोकरीमा लागेका उत्तरदाताहरू २६.६७% रहेका छन् भने गृहणी २२.२२% र अध्ययनमा लागेका उत्तरदाताहरू ६.६७% रहेका छन् यसरी अध्ययनको क्षेत्र मुख्य बजार क्षेत्र रहेको हुनाले यहाँबाट फोहरमैला बढी नै मात्रामा निक्लने गरेको पाइयो ।

५.८ फोहरमैलाको प्रकार

विशेष गरेर फोहरमैलालाई जैविक र अजैविक अथवा कुहिने र नकुहिने गरी दुई प्रकारमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । जैविक अथवा कुहिने फोहरमैलाहरूमा भान्साबाट निस्कने फोहर र बगैँचाबाट निक्लने पर्दछन् भने अजैविक फोहर वा नकुहिने फोहरमा भवन निर्माण हुँदा निस्कने औद्योगिक र हानिकारक फोहर पर्दछन् । अध्ययन क्षेत्रका छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूबाट यस सम्बन्धमा जानकारी लिने क्रममा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.८

फोहरको प्रकारबारे जानकारी

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	फोहरको प्रकार थाहा भएको	३२	७१.११
२	फोहरको प्रकार थाहा नभएको	१३	२८.८९
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०६९ ।

माथिको यस तालिकाबाट फोहरमैलाको प्रकारको बारेमा जानकारी लिदा छनौटमा परेका घरधुरीमध्ये ७१.१०% लाई फोहर कुहिने र नकुहिने दुईखालका हुन्छन् भन्ने कुरा थाहा भएको छ भने २८.८९% उत्तरदातालाई यस बारे थाहा नभएको पाइन्छ । फोहरमैला कुहिन र नकुहिने बाहेक मेडिकलबाट निस्कने सिरिञ्ज लगायत सिसाजन्य पदार्थहरूका बारेमा धेरै उत्तरदाताहरू सचेत रहेको पाइयो । फोहरमैलाका प्रकारका बारेमा जानकारी पाएको व्यक्ति त्यसलाई व्यवस्थापन कसरी गर्नुपर्छ भन्ने कुरापनि अवश्य थाहा भएको हुन्छ । सोही बमोजिम त्यसको व्यवस्थापन गरेको हुन्छ । जसले गर्दा वातावरणलाई स्वच्छ र सफा राख्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ ।

५.८.१ फोहरमैलाको वर्गीकरण

फोहरमैलालाई सामान्यतया २ भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । कुहिने र नकुहिने खालको फोहर प्रायः हात्रै घर आँगन चोकबाट निक्लने गर्दछन् । त्यस सम्बन्धमा छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूलाई तपाइले फोहरमैलालाई छुट्याएर राख्नु हुन्छ कि हुँदैन भनी सोधेका थियौं त्यस सम्बन्धमा लिएको जानकारी तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.९

फोहर छुट्याउने र नछुट्याउनेको वर्गीकरण

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	छुट्याउने	१९	४२.२२
२	नछुट्याउने	२६	५७.७८
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यस तालिका अनुसार फोहरमैला छुट्याउने मध्ये ४२.२२% छन् भने नछुट्याउने ५७.७८% रहेको पाइयो । फोहरमैला नछुट्याउनेले दुवै प्रकारका फोहरमैला एकै ठाउँमा राखेर फाल्ने गरेको पाइएको छ । फोहरमैला छुट्याउनेले त्यसलाई मल बनाएर गमलामा प्रयोग गर्ने वा खाडल खनेर राख्ने र पछि त्यसलाई मलको रूपमा प्रयोग गर्ने गरेको पाइयो । जैविक वस्तुहरूबाट मल बनाएर करेसावारी वा गमलामा प्रयोग गर्दा पर्यावरणमा प्रत्यक्ष रूपमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । जसले गर्दा मानव जीवनलाई आवश्यक पर्ने अक्सिजनको मात्रा उत्पादन गरिरहेको हुन्छ ।

५.८.२ फोहरमैलाको विषयमा छलफल

घरबाट निकल्ने फोहरमैलाहरू वेचबिखन गरी आमदानी गर्न सकिन्छ । जस्तै अजैविक वस्तुहरू फलाम, प्लाष्टिक भाडा, धातु जन्य वस्तुहरू, सिसा आदि सामानहरू कवाडीमा बिक्री गरी आमदानी गर्न सकिन्छ भने घर भित्रबाट निकल्ने जैविक वस्तुहरू सङ्कलन गरी कम्पोष्ट मल तयार गरी आफैले प्रयोग गर्ने अथवा बिक्री गर्न सकिन्छ जसबाट आमदानी गर्न सकिन्छ । यसै सम्बन्धमा टोल विकास संस्था लगायत अन्य बैठकहरूमा छलफलहरू भए नभएको जानकारी तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.१०

फोहरमैलाका बारेमा छलफल भए र नभएको

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	भएको	३५	७७.७८
२	नभएको	१०	२२.२२
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

माथिको तालिका अनुसार ७७.७८% लाई फोहरमैलाबाट आमदानी गर्न सकिने कुरा थाहा भएको र २२.२२% लाई सो सम्बन्धमा जानकारी नभएको अधिकांश उत्तरदाताले अजैविक वस्तुहरू बिक्री गरी आमदानी गर्न सकिने कुरा थाहा भएको र केहीले आमदानी गर्ने गरेको धेरैले आमदानी गर्न सकिने कुरा थाहा हुँदाहुँदै पनि त्यसलाई बेवास्ता गर्ने गरेको पाइयो । साथै यसले मानिसको जीवनमा पार्ने प्रभावहरू रुवा, खोकी, टाउको दुख्ने, ज्वरो आउने,

टाइफाइड आदि रोगहरूका विषयहरूमा छलफल गरेको पाइयो । जैविक वस्तुबाट मल निर्माण गरी आफ्नै घरको गमला तथा करेसाबारीमा मलको रूपमा गर्ने गरेको कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

५.९ फोहरमैला व्यवस्थापनका अवस्थाहरू

फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने कुरा कुनैपनि संस्थाले एकलै गर्न सक्दैन । समुदाय एवम् आम नगरवासीको सहयोग बिना यसलाई व्यवस्थापन गर्न सकिदैन । त्यसैले नगरमा उत्पादन हुने फोहरको मात्रा कस्तो छ, घरबाट कस्ता प्रकारका फोहर निस्कन्छन्, कुनकुन निकायसँग समन्वय गरेर कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ भन्नेतर्फ सबैको सोच हुन जरुरी छ । त्यसैगरी अध्ययन क्षेत्रमा पनि फोहरमैला व्यवस्थापनका अवस्थाहरूलाई अध्ययनमा समेट्न आवश्यक देखिएकोले निम्न बँदाहरूमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

५.९.१ फोहरमैलाको उत्पादन र मात्रा

फोहरमैलाको उत्पादन र मात्रा जहाँ बढी जनसङ्ख्या छ र वस्ती बाक्लो हुन्छ । त्यहाँबाट बढी मात्रामा फोहरमैला निक्लन्छ भने जहाँ जनसङ्ख्या कम र वस्ती पातलो हुन्छ त्यहाँ फोहरमैलाको उत्पादन पनि कम हुन्छ । व्यास नगरपालिकाको २०६४ को तथ्याङ्क अनुसार यस नगरमा दैनिक ६ देखि ७ टन फोहरमैला निक्लने गरेको पाइन्छ । अध्ययनको क्षेत्रबाट निस्कने फोहरमैलाको मात्रालाई तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.११

परिवारको दैनिक सरदर फोहर उत्पादन र मात्रा

क्र.स	फोहरको परिमाण (कि.ग्रा)	घरको सङ्ख्या	प्रतिशत
१	०-१	२५	५५.५६
२	२-३	१२	२६.६७
३	४-५	५	११.११
४	६ कि. ग्रा. भन्दा माथि	३	६.६६
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण - २०६९ ।

घरबाट निकल्ने फोहरमैलाको माथिको परिणामहरू छनौट परिवारका अनुमानित आँकडामा आधारित छन् । कसैका घरबाट कुनै दिन फोहरमैला बढी निकल्छ भने कुनै दिन कम निकल्छ किनकी कसैले पनि यसलाई तौल गरेर हेर्ने गरेको पाइएन । यसरी तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा कुल ४५ घरधुरीबाट दैनिक ७० किलोग्राम फोहरमैला निकल्ने गरेको पाइन्छ । यसरी हेर्दा सरदर १.५६ किलो ग्राम फोहरमैला प्रत्येक दिन प्रत्येक घरधुरीबाट निकल्ने गर्दछ । यस तथ्याङ्कबाट बजारमा उठ्ने फोहरमैलाको उत्पादनमा विगत वर्षहरूमा भन्दा हालका वर्षहरूमा बृद्धि भएको देखिन्छ । माथिको तालिका अनुसार ०-१ कि.ग्रा फोहरमैला निकल्ने घरधुरी ५५.५६% त्यसैगरी २-३ कि.ग्रा सम्म फोहरमैला निकल्ने घरधुरी २६.६६% रहेको पाइन्छ । छनौट गरेको अध्ययन क्षेत्र प्रमुख व्यापारिक केन्द्र भएको र भाडामा बस्ने मानिसहरू धेरै भएकोले फोहरमैला बढी मात्रामा निकल्ने गरेको पाइयो । फोहरमैला विशेष गरेर चाडपर्व एवम् भोजभतेरमा बढी निकल्ने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो ।

५.९.२ वातावरणीय असर

छनौटमा परेका घरधुरीहरूमा फोहर व्यवस्थापन हुन नसक्दा परेको वातावरणीय प्रभावहरू, यसले पार्ने सांस्कृतिक समस्या, पर्यटकीय समस्या र धार्मिक स्थानहरूको उचित व्यवस्थापन जस्ता पक्षहरूमा सरोकारवालाहरू सचेत रहेको पाइयो । यसमा वातावरणीय असरका सम्बन्धमा जानकारी लिएको तथ्यांकबाट यस सम्बन्धमा जानकारी भए नभएको परिमाण अनुमान गर्न सकिन्छ । यसै सन्दर्भमा सो विवरण तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.१२
वातावरणीय असर

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	भएको	१५	३३.३३
२	नभएको	३०	६६.६७
	जम्मा	४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यसरी अधिकांश घरधुरी सदस्यहरूलाई यसको वातावरणीय असरको बारेमा थाहा नभएको पाइयो भने जम्मा १५ घरधुरीहरूलाई यसबाट पर्न सक्ने वातावरणीय असरहरू हावा, पानी, धुलो, धुवां जसबाट विभिन्न किसिमका शारिरीक समस्याहरू जस्तै आंखा दुख्ने, भाडा पखला जस्ता रोगहरूको बारेमा पनि सचेत रहेको पाइयो । अध्ययन कै क्रममा अधिकांश घरधनीहरूले घरमा भाडामा बस्नका लागि दिइएको पाइयो । यसबाट पनि प्रष्ट हुन्छ कि फोहरमैला बढी उत्पादन हुनुको कारण के हो भनेर अवलोकनका क्रममा अधिकांश घरहरू आर.सि.सि. पक्की घर, सुविधा सम्पन्न शौचालय, बैठक कोठा, भान्सा कोठा, कम्प्युटर, टेलिभिजन जस्ता वस्तुहरूको प्रयोग तथा व्यवस्थाले गर्दा हाम्रो यो समाज आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख भएको पाइन्छ ।

५.९.३ घरमा व्यवसाय भए नभएको

सामान्यतया जुन घरमा व्यवसाय छ त्यहाँबाट निकल्ने फोहरको परिमाण अवश्य नै बढी हुन्छ । त्यसले गर्दा अध्ययनका क्रममा व्यवसाय भए नभएको घरहरूको पनि विवरण लिइएको थियो । जुन तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.१३

घरमा व्यवसाय भए नभएको विवरण

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	व्यवसाय भएको	२७	६०
२	व्यवसाय नभएको	१८	४०
	जम्मा	४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

धेरै व्यवसाय भएकाले व्यवसाय भएका घरहरूबाट फोहरमैलाको मात्रा बढी निस्कन्छ । व्यवसाय भएको घरबाट फोहरमैला बढी निकल्छ भन्ने कुरा थाहा भएपछि त्यसलाई सोही अनुसार व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । माथिको तथ्याङ्कबाट ६०% घरमा व्यवसाय भएको र ४०% घरहरूमा व्यवसाय नभएको पाइएको छ ।

५.९.४ फोहरमैलाको कन्टेनरको व्यवस्थापन

अध्ययनको क्रममा फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सन्दर्भमा नगरको मुख्य चोकचोकहरूमा कन्टेनर राख्न उचित हुन्छ कि हुँदैन भन्ने प्रश्न राखिएको थियो । त्यस क्रममा उनीहरूको धारणा तलको तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ५.१४

चोक चोकमा कन्टेनर राख्न उचित छ छैन भन्ने विवरण

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	उचित हुन्छ	२४	५३.३३
२	उचित हुँदैन	२१	४६.६७
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यसरी बजारको मुख्य चोकचोकमा कन्टेनर राख्न उचित हुन्छ हुँदैन भन्ने प्रश्नको सन्दर्भमा ५३.३३% ले उचित हुन्छ र ४६.६७ ले उचित हुँदैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यसरी उचित हुँदैन भन्ने अधिकांशले कन्टेनरमा राखेको फोहर समयमा नउठ्ने र त्यहाँ कुहिने खालका फोहरमैला पनि जम्मा हुने हुँदा दूर्गन्ध आउने र वातावरण नै दुषित तुल्याउने गर्छ भन्ने धारणा पाइयो भने उचित हुन्छ भन्नेले त्यहाँ जम्मा गर्ने तर दैनिक रूपमा फोहरमैला उठेको खण्डमा त्यस्तो अवस्था नआउने धारणा राखेका थिए । आजको आधुनिक समाजमा मानिसहरूले आफ्नो घरमा जम्मा भएका फोहरमैलाहरू तुरुन्त कन्टेनरसम्म पुऱ्याउने गरेका हुन्छन् । जसले गर्दा घर वरपरको वातावरण स्वच्छ र सफा रहेको हुन्छ ।

५.९.५ नगरपालिकाले फोहरमैला डम्पिङ्ग गरेको ठाउँको अवस्था

अध्ययनको क्रममा हाल फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको व्यास नगरपालिका कार्यलयले फोहरमैला डम्पिङ्ग गरेको ठाउँ उचित छ छैन भन्ने प्रश्न राखिएकोमा त्यसबारेको धारणा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.१५

फोहरमैला डम्पिङ्ग गरेको ठाउँको अवस्था

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	उपयुक्त छ	८	१७.७८
२	उपयुक्त छैन	३७	८२.२२
जम्मा		४५	१००

स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यसरी हाल फोहरमैला डम्पिङ्ग गरेको ठाउँ उपयुक्त छ, छैन भन्ने प्रश्नमा १७.७८% उत्तरदाताले उपयुक्त छ, भनेका छन् भने ८२.२२% उत्तरदाताले उक्त ठाउँमा फोहरमैला फाल्न उपयुक्त नहुने कुरा उल्लेख गरेका छन् । यसरी उपयुक्त हुँदैन भन्ने अधिकांश उत्तरदाताहरूले पवित्र मादी नदीको किनारा, पृथ्वीराजमार्गबाट सदैव देखिने ठाउँ, पर्यटकहरूले समेत प्रत्यक्ष रूपमा देखिने ठाउँमा फोहरमैला फाल्नु उपयुक्त नहुने धारणा व्यक्त गरेका थिए भने उपयुक्त हुन्छ भन्ने उत्तरदाताहरूले उपयुक्त ल्याण्डफिल्ड साइटको व्यवस्था नभएसम्म त्यहाँ नफालेर कहाँ फाल्ने त भनी प्रति प्रश्न गरेका थिए । जानकार व्यक्तिहरूले पनि हाल नगरपालिकाले डम्पिङ्ग गरेको ठाउँ उपयुक्त नभएको धारणा अध्ययनका क्रममा व्यक्त गरेका थिए । नदी किनारामा लगेर फोहरमैला बिर्सजन गर्दा प्रत्यक्ष रूपमा पर्यावरणलाई असर गर्दछ । जसले गर्दा जलचर प्राणी लोप हुने अवस्था आउँछन् सक्छ भने त्यसमा निर्भर हुने अन्य प्राणीहरूको स्वास्थ्यमा समेत प्रतिकूल प्रभाव परेको हुन्छ ।

५.९.६ फोहरमैला व्यवस्थापन निजी क्षेत्रलाई दिने धारणा

फोहरमैलाको सम्पूर्ण व्यवस्थापन निजी क्षेत्रलाई दिन उपयुक्त हुन्छ वा उपयुक्त हुँदैन भन्ने धारणा साथै सार्वजनिक संस्थानले गर्दै आएको फोहर व्यवस्थापन प्रभावकारी छ या छैन भन्ने प्रश्न राखिएकोमा त्यसमा उत्तरदाताहरूको धारणा तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ५.१६

फोहरमैला व्यवस्थापन निजी क्षेत्रलाई दिने नदिने धारणा

क्र.स.	विवरण	घर सङ्ख्या	प्रतिशत
१	उपयुक्त हुन्छ	२६	५७.७८
२	उपयुक्त हुँदैन	१९	४२.२२
	जम्मा	४५	१००

स्रोत: स्थलगत सर्वेक्षण-२०६९ ।

यसरी अध्ययनको क्रममा फोहरमैलाको सम्पूर्ण जिम्मा निजी क्षेत्रलाई दिन उपयुक्त हुन्छ हुँदैन भन्ने प्रश्न गरिएको थियो । साथै वर्तमान अवस्थामा फोहरमैला व्यवस्थापनका प्रयासका सम्बन्धमा आम नागरिकहरूको अपेक्षा अनुरूप भएको छ वा छैन भनी विश्लेषण गर्दा त्यसमा ५७.७८% उत्तरदाताहरूले निजी क्षेत्रलाई दिन उपयुक्त हुन्छ भनेका छन् भने ४२.२२% उत्तरदाताहरूले निजी क्षेत्रलाई दिन हुँदैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् । यसरी निजी क्षेत्रलाई दिनपर्छ भन्नेहरूले नगरपालिकाले फोहरमैला व्यवस्थित ढङ्गबाट समयमा उठाउन नसकेको सबै ठाउँलाई समेट्न नसकेको कुराहरू अध्ययनको क्रममा गरेको पाइयो । त्यसैगरी निजी क्षेत्रलाई फोहरमैलाको व्यवस्थापन दिनहुँदैन भन्ने उत्तरदाताहरूले निजी क्षेत्रलाई दिँदा उसले सेवामूलक ढङ्गलेभन्दा फाइदाको हिसाबले काम गर्ने हुँदा उसले खाली आफ्नो निजी स्वार्थलाई हेर्ने हुँदा फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न सक्दैन भन्ने धारणा व्यक्त गरेका थिए ।

५.१० छनौटमा परेका टोलहरूमा फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्या र चुनौतिहरू

शहरहरूमा फोहरमैला व्यवस्थापनमा एउटा जटिल समस्याको रूपमा रहेको छ । जसले गर्दा यसको व्यवस्थापनमा निकै चुनौतिहरू देखिएका छन् । त्यस्तै व्यास नगरपालिका पनि फोहरमैलाको समस्याबाट अछुतो छैन । यस अध्ययनको छनौटमा परेका टोलहरू विशेष गरेर प्रमुख व्यापारिक केन्द्र रहेको हुनाले फोहरमैला व्यवस्थापनमा थप समस्याहरू रहेका छन् ।

५.१०.१ वडा नं २ र १० का छनौटमा परेका टोलहरूमा देखिएका सामाजिक समस्याहरू

१. भौतिक संरचना निर्माण गर्दा ढुङ्गा, गिट्टी, बालुवा, ईट्टा जस्ता वस्तुहरू अव्यवस्थित तवरबाट राख्दा आवागमनलाई समेत असर गर्ने गरी राखिएको ।
२. फोहरमैला व्यवस्थापनको प्रमुख जिम्मा लिएको नगरपालिकाबाट दैनिक रूपमा फोहरमैला उठाउने नआउने ।
३. सफा सडक क्षेत्रमा फोहरमैला अव्यवस्थित तवरले राख्ने गरेको ।
४. फोहरमैला जतापायो त्यतै फाल्ने प्रवृत्ति रहेको ।
५. बजार क्षेत्रका १० फुटे गल्लीमा फोहर उठाउने व्यवस्था नभएको ।
६. फोहर फाल्नको लागि कुन दिन कुन समयमा टेक्टर आउँछ थाहा नहुने ।
७. बजार क्षेत्रमा फोहर राख्ने ठाउँको अभाव रहेको ।
८. फोहरमैला सम्बन्धी जनचेतनाको अभाव रहेको ।
९. डम्पिङ्ग साइटको व्यवस्था उपयुक्त नभएको ।
१०. राजमार्गमा खुला नाला भएको ।
११. घरबाट निकलेको फोहरमैला पोको पारेर खुला ठाउँमा राख्नु ।
१२. व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट नहुनु ।
१३. डम्पिङ्ग साइटसम्म सडकको समस्या ।

५.१०.२ वडा नं ११ को छनौटमा परेका टोलहरूमा देखिएका सामाजिक समस्याहरू ।

१. फोहरमैला यत्रतत्र छरिएर रहने ।
२. सबै ठाउँमा फोहरमैलाको गाडी नआउने ।
३. टोलमा बंगुर, सुगुर लगायत कुखुराहरू घर घरमा पाल्ने गर्दा त्यसले वातावरणमा प्रत्यक्ष असर गरेका ।
४. बजार क्षेत्रमा फोहर राख्ने ठाउँ नभएको ।
५. खुला नाला हुँदा दुर्गन्ध भएको ।
६. नियमित रूपमा फोहर नउठने ।
७. फोहरमैला कहाँ कति छ, कुन अवस्थामा छ, त्यसको नियमित अनुगमन र निरीक्षण नभएको ।
९. जनचेतनाको अभाव हुनु ।

१०. अस्पताल, मेडिकल, क्लिनिकबाट निस्कने फोहरमैलाको लागि छुट्टै व्यवस्था नभएको ।
११. राजमार्ग किनारामा जहाँ पायो त्यही फोहर फाल्न नहुने ।
१२. नाला सानो भएकोले विस्तार गर्नुपर्ने ।
१३. कसैले नदेख्ने गरी बाटोमा फोहरमैला फालिदिने ।
१५. प्लाष्टिकहरू जथाभावि फाल्ने ।
१६. चटपट बिक्री गरी हिँड्नेले फोहरमैला गर्ने गरेको ।

५.१०.३ व्यास नगरपालिकामा फोहरमैलाको विद्यमान अवस्था

१. व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट नहुनु ।
२. उपयुक्त डम्पिङ्ग साइटको व्यवस्था नहुनु ।
३. पर्याप्त स्रोत र साधनको अभाव ।
४. पर्याप्त जनशक्तिको अभाव ।
५. प्राविधिक जनशक्तिको अभाव ।
६. फोहरमैला उठाउन सुविधा सम्पन्न सवारी साधन नहुनु ।
७. आवश्यकता अनुसारको सवारी साधन नहुनु ।
८. समानुपातिक ढङ्गबाट सेवा पुर्‍याउन नसकिनु ।
९. शहरी क्षेत्रभित्र व्यवसाय अनुसारको क्षेत्र नतोकिएको जस्तै ग्यारेज, पशु वधशाला, वर्कसप आदिको छुट्टै व्यवस्था नहुनु ।
१०. फोहरमैला भन्ना साथ नगरबासीको नकरात्मक सोचाई हुनु ।
११. ल्याण्डफिल्ड साइट स्थापना गर्ने सन्दर्भमा नै रोकावट र विरोध ।
१२. वातावरणीय शिक्षाको अभाव हुनु ।
१३. फोहरमैलामा कार्य गर्ने युवा जनशक्ति तयार नहुनु ।

विशेष गरी वडा नं २ र १० व्यापारिक क्षेत्र र जन घनत्व बढी भएको वडा भएकोले गर्दा घरहरूबाट निक्लने फोहरमैलाको मात्रा पनि बढिरहेको कुरा अध्ययनका क्रममा रहेको पाइयो । यहाँ भौतिक संरचनाहरू निर्माण गर्दा ढुङ्गा, गिट्टी, वालुवा आदि जता पायो त्यतै फाल्दा आवागमनमा समेत बाधा पुगेको पाइयो भने १० फुटे गल्लीमा ट्र्याक्टर नजांदा त्यहाँको फोहरमैलालाई व्यवस्थित हुन नसकेको गुनासो बढी आएको थियो । कतैकतै ढलको

व्यवस्था नभएको गुनासो थियो भने कतै दैनिक रूपमा फोहर उठाउन ट्याक्टर नआउने गुनासो राखेका थियो । राजमार्ग वरिपरि फोहरमैला थुपार्ने र डम्पिङ्ग साइटमा आगो लगाउँदा वातावरण दूग्न्ध भएको र व्यवस्थित खालको ल्याण्डफिल्ड साइट हुनुपर्ने माग समेत राखेका थिए ।

यसरी जहाँ समस्या बढी हुन्छ । त्यसलाई समाधान गर्न त्यति कै चुनौति रहेको हुन्छ । छनौटमा परेका उत्तरदाताहरूले राखेका समस्याहरू सम्पूर्ण नगरक्षेत्रको समस्या हो । अझ भन्दा यस्ता समस्याहरू प्रायः शहरी क्षेत्रमा अवश्य पनि हुने गर्दछन् । यस्ता समस्या एवम् चुनौतिहरूको समाधान गर्न कुनै एक्लो प्रयासले सम्भव प्रायः हुँदैन । अध्ययनका क्रममा फोहरमैला व्यवस्थापनको दायित्व सबै नगरवासीको रहेको र विशेष गरी फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको व्यास नगरपालिकाले आफ्नो स्रोत, साधन र जनशक्तिले भ्याएसम्म सरसफाइमा ध्यान दिनुपर्ने र अन्य सङ्घ सस्थाहरूसँग सहकार्य गरेर अगाडि बढ्नको लागि अध्ययनका क्रममा सुझाव समेत राखेका थिए । फोहरमैलाको लागि शुल्क तिरे पछि दैनिक रूपमा फोहर उठ्नुपर्ने गुनासो समेत राखेका थिए ।

५.१०.४ फोहरमैला व्यवस्थापनबाट हुने सम्भावनाहरू

फोहरमैलालाई व्यवस्थित गर्ने सन्दर्भमा यसको व्यवस्थापनका अतिरिक्त सामाजिक समस्या समाधान हुने साथै यसबाट आयआर्जन लगायतका सम्भावनाहरू रहेका कुरा विशेष दक्ष जानकार व्यक्तिहरूबाट आएको तयसलाई बुदाँगत रूपमा उल्लेख गरिएको छ ।

१. फोहरबाट मोहर कमाउन सकिने ।
२. कम्पोष्टमल उत्पादन गरी बिक्री वितरण गर्न सकिने ।
३. व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट भएको खण्डमा त्यसबाट वायोग्याँस उत्पादन गरी ग्याँसको आपूर्ति गर्न सकिने जसबाट बिजुली बत्ती समेत बाल्न सकिने ।
४. दलिय सहमतिको आधारमा व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट निर्माण गर्न सकिने ।
५. रिसाइक्लिन उद्योग राख्न सकिने ।
६. ल्याण्डफिल्ड साइट क्षेत्रमा व्यवस्थित गड्यौला खेती गरी मल उत्पादन गर्न सकिने ।
७. कवाडीका सामानहरू बिक्री गरी आमदानी गर्न सकिने ।
८. डम्पिङ्ग साइटमा फालिएका प्लाष्टिक सङ्कलन गरी आयआर्जन गर्न सकिने ।

९. टोल विकास संस्थामार्फत फोहरमैलालाई व्यवस्थित गर्न सकिने ।
१०. जैविक फोहरबाट मल उत्पादन गर्न सकिने ।
११. पशुवधशाला स्थलमा निस्कने फोहरबाट ग्याँस प्लाण्ट निर्माण गरी प्रयोगमा ल्याउन सकिने ।

यसरी घरमा काम नलाग्ने अनावश्यक वस्तुहरूबाट आयआर्जन गर्ने धेरै सम्भावनाहरू भएपनि त्यसलाई व्यवसायिक रूपमा गर्ने गरिएको देखिदैन । व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट स्थापना गर्न सकेको खण्डमा यहाँको आर्थिक, सामाजिक, साँस्कृतिक एवम् हरेक क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन हुने कुरामा दुईमत नभएको नगरबासीहरूको धारणा रहेको छ ।

५.११ फोहरमैला व्यवस्थापनमा नगरपालिका र अन्य सङ्घ सस्थाहरूको भूमिका

बढ्दो बसाँई सराई तथा अव्यवस्थित शहरीकरणको कारणले नगरपालिकाको सेवा तथा सुविधाहरूको मागमा अत्यधिक दबाव परिरहेको छ । ती मागहरू पूरा गर्न नगरपालिकाको एकलो प्रयास तथा परम्परागत कार्यशैलीले मात्र धान्न सक्ने अवस्था देखिदैन । वर्तमान अवस्थामा नेपालका अधिकांश नगरपालिकाहरूले फोहरमैला व्यवस्थापनका लागि ठूलो धनराशी खर्च गरे तापनि फोहरमैला तथा सरसफाईको क्षेत्रमा अपेक्षित सफलता पाउन सकिरहेको छैन । यसो हुनुमा फोहरमैला व्यवस्थापनको लागि नगरपालिकाले कम प्राथमिकता दिनु, भौतिक विकास निर्माणलाई बढी जोड दिनु, यसका विविध पक्षहरूको बारेमा विश्लेषण हुन नसक्नु तथा यससँग सम्बन्धित विभिन्न सरोकारपक्षहरू समेतको सहभागितामा एकिकृत पहल हुन नसक्नुलाई प्रमुख कारणको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । व्यास नगरपालिकाको सन्दर्भमा फोहरमैला व्यवस्थापनमा अवलम्बन गरिरहेको परम्परागत कार्यशैलीलाई परिमार्जन सहित फोहरमैला व्यवस्थापनमा विकसित तथा विकासशील देशहरूले अवलम्बन गरिरहेको वैज्ञानिक पद्धतिहरू, तौरतरिकाहरूसँग परिचित गराउँदै फोहरमैलासँग सम्बन्धित विविध पक्षहरूको विश्लेषण सहित प्रत्यक्ष तथा परोक्ष रूपमा सरोकारपक्षहरू समेतको सहभागितामा शहरबासीहरूको स्वास्थ्य र जनजीवनमा वातावरणीय प्रकोप तथा शहरी गरिबी न्यूनीकरणमा समेत सहयोग गनुपर्ने आजको आवश्यकता महशुस गरी European Union, Practical Action, udle/gtz, Waste Netherlands तथा नेपाल नगरपालिका महासङ्घ (MuAN) सँगको सहकार्यमा व्यास नगरपालिकाद्वारा एकिकृत दीगो फोहर व्यवस्थापन कार्यक्रम संचालन गरेको छ । यो

कार्यक्रमको प्रभावकारितालाई आत्मासाथ गरी यसको सकारात्मक पक्षहरूलाई तथा यसका आवश्यक सुधार सहित दीगो रूपमा समुदायस्तरमा संचालन गर्न आवश्यक रहेको महसुस गरेको छ । यसरी फोहरमैला र वातावरणको सवालमा निरन्तर, प्रभावकारी र व्यवस्थित कार्यहरू संचालन गर्नका लागि नगरस्तरमा फोहरमैला तथा वातावरण सम्बन्धी एउटा नगरस्तरीय संयन्त्रको आवश्यकता भएको हुँदा यो नगरस्तरीय फोहरमैला तथा वातावरण व्यवस्थापन समिति गठन तथा संचालन निर्देशिका-२०६५ तयार गरेको कुरा अध्ययनका क्रममा व्यास नगरपालिकाले बताएको छ ।

व्यास नगरपालिका क्षेत्रभित्रको फोहरमैला व्यवस्थापनको सम्पूर्ण कार्यहरू नगरपालिकाले गर्दै आएको छ । अध्ययन गर्दाका बखत छनौट क्षेत्रमा रोट्र्याक क्लवले सुइरो कार्यक्रम सञ्चालन गरेको पाइयो । विभिन्न प्रयोजनमा घरमा सामान ल्याउँदा प्लाष्टिकका भोलाहरू घरमा भएको सुइरोमा राख्ने व्यवस्था गरी पछि त्यस्ता प्लाष्टिक लगेर बिक्री वितरण गरी आमदानी गरेको पाइयो । यस बाहेक आआफ्नो टोलमा टोलबासी मिलेर समय समयमा सरसफाई अभियान सञ्चालन गर्ने गरेको पाइयो ।

व्यास नगरपालिकाले फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नको लागि मात्र वार्षिक रु.३१,५१,५३५।४० धनराशी खर्च गरेको देखिन्छ । विगत ४ वर्ष अगाडिको तथ्याङ्क अनुसार दैनिक ७ टन फोहरमैला उत्पादन हुने गरको यस नगरमा हालका दिनहरूमा फोहरमैला उत्पादनमा वृद्धि भई दैनिक १० टन फोहरमैला उत्पादन हुने गरेको व्यास नगरपालिकाले जनाएको छ । यो तथ्याङ्कलाई आधार मान्दा १ कि.ग्रा. फोहरमैला उठाउनको लागि ८.५३ रूपैया खर्च हुने तथ्याङ्कमा देखिन्छ । बढ्दो शहरीकरण, बसाँई सराँई, जनसंख्या वृद्धि आदि कारणहरूले गर्दा फोहरमैला उत्पादनमा वृद्धि भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ । सरसफाई व्यवस्थापन यति धेरै धनराशी खर्च गरे पनि दैनिक कार्यतालिका अनुसार फोहरमैला उठाउन नसकेको कुरा व्यास नगरपालिका कार्यालयले जनाएको छ । यसका अलवा व्यास नगरपालिका सामु धेरै समस्या र चुनौतिहरू रहेको कुरा कार्यकारी अधिकृतले जानकारी गराएका छन् । यसमा विशेष गरी व्यवस्थित डम्पिङ साइटको व्यवस्था गर्नु नसक्नु, उचित ल्याण्डफिल्ड साइट नहुनु, दैनिक रूपमा फोहरमैला आवश्यकता अनुसार उठाउन नसक्नु, आवश्यकता अनुसार फोहरमैला व्यवस्थापनमा सवारी साधनहरू नभएको भएका साधनहरू पनि जीर्ण बन्दै गएको, फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनशक्ति कम भएको फोहरमैलामा काम गर्ने जनशक्ति नपाउनु जस्ता कुराहरू व्यास नगरपालिकाको प्रमुख चुनौतिहरू रहेका छन् । यद्यपि सरोकारपक्षहरू

समेतको सहभागितामा शहरबासीहरूको स्वास्थ्य र जनजीवनमा वातावरणीय प्रकोप तथा शहरी गरिबी न्यूनीकरणमा समेत सहयोग गनुपर्ने आजको आवश्यकता महशुस गरी European Union, Practical Action, udle\gtz, Waste Netherlands तथा नेपाल नगरपालिका महासङ्घ (MuAN) सँगको सहकार्यमा व्यास नगरपालिकाद्वारा एकिकृत दिगो फोहर व्यवस्थापन कार्यक्रम संचालन गरेको छ । यो कार्यक्रमको प्रभावकारितालाई आत्मासाथ गरी यसको सकारात्मक पक्षहरूलाई तथा यसका आवश्यक सुधार सहित दीगो रूपमा समुदाय स्तरमा संचालन गर्न आवश्यक रहेको महसुस गरेको छ । यसरी फोहरमैला र वातावरणको सवालमा निरन्तर, प्रभावकारी र व्यवस्थित कार्यहरू संचालन गर्नका लागि नगरस्तरमा फोहरमैला तथा वातावरण सम्बन्धी एउटा नगरस्तरीय संयन्त्रको आवश्यकता भएको हुँदा यो नगरस्तरीय फोहरमैला तथा वातावरण व्यवस्थापन समिति गठन गरेको नगरपालिकाले जनाएको छ । यसै सन्दर्भमा व्यास नगरपालिकाले नगरलाई खुलादिसा मुक्त क्षेत्र घोषणा गर्ने अभियानलाई सफल गराउनका निमित्त एक घर एक शौचालय निर्माण गर्ने अभियानमा लागेको छ । जसले गर्दा वातावरण तथा सरसफाई अभियानमा नगरपालिकाको भूमिका अझ महत्वपूर्ण रहनेछ ।

व्यास नगरपालिका फोहरमैला व्यवस्थापनमा कार्यरत कर्मचारी र त्यसको लागि प्रयोग हुने सवारी साधनहरूको विवरण

नायव सुब्बा	१ जना
सरसफाई व्यवस्थापक	१ जना
सवारी चालक	३ जना
कुचीकार	१२ जना

सवारी साधनहरू

टिपर	१ वटा
डिष्पोजल टेङ्गर	१ वटा
टयाक्टर	२ वटा
रिक्सा	२ वटा
ठेला	३ वटा
मोटर साइकल	१ वटा

यसरी फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको व्यास नगरपालिकाले त्यस अन्तर्गत रहेको समाज कल्याण शाखामा सम्पर्क गर्दा निम्न कार्यहरू गर्ने गरेको छ ।

१. सफासडक, पृथ्वीराजमार्गको दायाँबायाँ दैनिक रूपमा सडक बढार्ने, ठाउँ ठाउँमा जम्मा गर्ने र ट्र्याक्टर मार्फत उठाई तोकिएको ठाउँमा कार्य भएको ।
२. दैनिक रूपमा फोहरमैला उठाउने ।
३. दैनिक रूपमा माछा, मासु तथा तरकारी बजारको सरसफाइ गर्ने ।
४. समय समयमा फोहरमैलालाई व्यवस्थित गर्न डम्पिङ्ग साइट पुर्ने कार्य गर्ने ।
५. नगरक्षेत्र भित्र रहेका खुला नाला सरसफाइ गर्ने ।
६. डिस्पोजल टेङ्गर मार्फत सेप्टी टंकी सफा गर्ने कार्य गर्ने ।
७. दैनिक रूपमा कार्यालय हाताको सरसफाइ गर्ने ।
८. अव्यवस्थित रूपमा रहेका होडिङ्ग बोर्ड, तुल व्यानरहरू फाल्ने ।
९. सडक तथा घर अगाडि राखिएका फोहरमैला उठाउने ।
१०. सार्वजनिक स्थलमा फ्याँकिएका वा मरेका जीव जन्तुहरूको लास फाल्ने वा नष्ट गर्ने ।
११. बेवारिसे लासको सतगत गर्ने, सार्वजनिक शौचालय, खुलाचौर, पार्क आदिको सरसफाइ गर्ने ।
१२. कुचीकारहरूको नियन्त्रण, रेखदेख गर्ने र समन्वय ल्याउने ।
१३. नगर क्षेत्रभित्र विद्युतका पोलहरू पुर्‍याउने कार्य गर्ने ।
१४. अन्य शाखाहरूसँगको समन्वयमा कार्य गर्ने ।
१५. कार्यलयले लिए अह्राएको अन्य कार्यहरू गर्ने ।
१६. फोहरमैला बारेमा पर्चा, पम्पेटहरू घरघरमा वितरण गर्ने कार्य ।
१७. फोहरमैला विषयमा प्रचार प्रसार गर्ने कार्य गरिएको ।
१८. फोहरमैला सम्बन्धमा समय समयमा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू गर्ने ।
१९. फोहरमैलाको नियमित रूपमा अनुगमन र निरीक्षण गर्ने ।

यसरी समाज कल्याण शाखा मार्फत माथि उल्लेखित कार्यहरू गर्ने भएतापनि नियमित र प्रभावकारी ढङ्गबाट फोहरमैलाको व्यवस्थापन हुन नसकेको उत्तरदाताहरूको गुनासो रहेको थियो ।

व्यास नगरपालिका को वडा नं २ वडा नं १० र वडा नं ११ सानो वडा भएतापनि जनघनत्व र व्यापार, व्यवसायको हिसाबले अन्य वडाहरूको तुलनामा ठूलो मानिन्छ ।

जसले गर्दा यहाँ फोहरमैला दिनानुदिन बृद्धि भइरहेको पाइन्छ । यसरी यहाँको फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नको निमित्त व्यास नगरपालिका नगरस्तरीय फोहरमैला तथा वातावरण व्यवस्थापन कार्य सञ्चालन समिति २०६५ गठन गरिएको पाइए तापनि यस समितिले पनि प्रभावकारी ढङ्गबाट कार्य गर्न सकेको देखिंदैन । विगतका वर्षहरूमा Practical Action Nepal नामक संस्थाले फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा सहयोग गरेको र वडाको धेरै टोलहरूमा जनसहभागितामा आधारित भै नगरपालिका र टोलवासीको लागत सहभागितामा बाल्टिन वितरण गरेको पाइयो । यद्यपि त्यसको प्रयोग व्यवस्थित हुन नसकेको देखियो ।

अध्याय छ
सारांश, निष्कर्ष र सुभावहरू

६.१ सारांश

यस अध्ययन व्यास नगरपालिकामा आधारित फोहरमैला व्यवस्थापनका समाजिक समस्यामा आधारित एक समाजशास्त्रीय अध्ययन हो । व्यास नगरपालिकाको वडा नं २ अन्तर्गत न्युरोड टोल, वडा नं.१० अन्तर्गत पराशर टोल, त्यसैगरी वडा नं.११ अन्तर्गत सितलचोक टोललाई मुख्य अध्ययन क्षेत्रको रूपमा छनौट गरिएको ।

यस अध्ययनमा अनुसन्धानको ढाँचामा case study प्रत्यक्ष सम्वाद, दक्ष विशेषज्ञसंग साक्षात्कार गर्दै विवरणात्मक र विश्लेषणात्मक रूपमा तथ्याङ्क संकलन गरिएको छ । जसमा प्राथमिक र द्वितीय दुवै स्रोतहरूको प्रयोग गरेर उत्तरदाता र विशेष सूचनादाताले दिएको तथ्याङ्कलाई विश्लेषणात्मक ढङ्गबाट व्याख्या गरिएको छ । सङ्ख्यात्मक तथ्याङ्कलाई तालिकाबाट प्रस्तुत गरिएको छ भने गुणात्मक तथ्याङ्कलाई व्याख्या एवम् विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनमा तथ्याङ्क संकलन साधनको विधिको रूपमा अन्तर्वार्ता, अवलोकन, विशेषज्ञानकार व्यक्तिहरूसँगको अन्तर्वार्ता रहेको छ ।

यस अध्ययनमा विशेष गरेर फोहरमैला भन्नासाथ नकरात्मक ढङ्गबाट लिने गरेको पाइयो । आधुनिकिकरणको प्रभावले गर्दा सयुक्त परिवारको तुलनामा एकल परिवारको प्रचलनमा बृद्धि हुँदै गएको पाइयो । फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा निजी क्षेत्रलाई दिँदा उपयुक्त हुने धारणा धेरैले व्यक्त गरेका थिए । यो एउटा विषम सामाजिक समस्या हो भन्नेतर्फ धेरैको चासो पाइएन । विशेष गरेर फोहरमैला व्यवस्थापनको चुनौतिको रूपमा व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइटको व्यवस्था नहुनु, उपयुक्त डम्पिङ्ग स्थलको व्यवस्था, खुला ढल हुनु, फोहरमैला यत्रतत्र रहनु, ऐन कानून र नियमको उल्लंघन गर्ने रहेको पाइयो । फोहरमैला व्यवस्थापनमा अधिकांश महिलाहरूको सहभागिता रहेको अध्ययनका क्रममा पाइयो । फोहरमैलाबाट मोहर कमाउन सकिने सम्भावनाहरू प्रशस्त मात्रामा रहेको साथै डम्पिङ्ग साइट, पशुवधशाला निर्माणका सम्बन्धमा आवश्यक प्रकृया अगाडि बढेको कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो । अध्ययन स्थल एउटा मुख्य व्यापारिक केन्द्र भएको र

सदरमुकाम समेत रहेको हुनाले अन्य जिल्ला एवम् गा.वि.स हरूबाट स्थायी वा अस्थायी रूपमा बसाई सरी व्यापार व्यवसाय एवम् अध्ययन गर्न आउने हुदाँ यहाँको जनघनत्व बढी भएको र फोहरमैलाको उत्पादन पनि सोही अनुसार उच्च रहेकोले फोहरमैला व्यवस्थापन गर्न थप समस्या र चुनौतिहरू रहेको अध्ययनको क्रममा पाइयो । यसलाई मानव स्वास्थ्य संग जोडेर व्याख्या विश्लेषण सम्बन्धित निकायले गरेपनि आम नागरिक यो ज्ञानबाट अनविज्ञ रहेको पाइयो । अध्ययनका क्रममा पाइएका यथार्थतालाई बुँदागतरूपमा प्रस्तुत गरिएको छ ।

१. नगरपालिकाले फोहरको समस्यालाई मानवीय स्वास्थ्यसँग जोड्दै फोहरको उचित व्यवस्थापनका लागि ल्यान्डफिल साइटको छिट्टै व्यवस्थापन गर्ने कार्यतर्फ अगाडि बढेको पाइयो ।
२. सरसफाईको क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मचारीको स्वास्थ्य विमा र उनीहरूलाई उचित प्रोत्साहन प्रदान गरेको पाइयो ।
३. राजनैतिक दल, नागरिक समाज, उद्योगी व्यापारी यस समस्यालाई न्यूनीकरण गर्नेतर्फ अग्रसर रहेको पाइयो ।
४. यस अध्ययनमा छनोटमा परेका ४५ घरधुरीका सबै सदस्यहरूको जनसङ्ख्या २५८ रहेकोमा जसअनुसार महिला ५०.७८% र पुरुष ४९.२२% रहेकाछन् ।
५. अध्ययन गरिएको परिवारको प्रकारमा एकल परिवारको रूपमा बस्ने ५५.५७% छ भने संयुक्त परिवारको रूपमा बस्ने ४४.४३% रहेको पाइयो । फोहरमैलाको परिमाण एकल परिवारबाटभन्दा संयुक्त परिवारबाट बढी उत्पादन हुने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो । विगतको तुलनामा वर्तमानमा आएर परिवारको आकार प्रकारमा परिवर्तन आएको छ । बढ्दो महङ्गी, बदलिदो जीवनशैली, शहरीकरण आदिको कारणले एकल परिवारको रूपमा बस्नेहरूको सङ्ख्या बढिरहेको पाइयो । यि तथ्याङ्कहरूको आधारमा आजको समाज आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख भइरहेको देखियो ।
६. यस अध्ययनमा साक्षरताको अवस्थालाई हेर्दा कुल साक्षरता ९०.३१% रहेको छ भने ९.६९% निरक्षर रहेको पाइयो ।
७. उत्तरदाताको पेशागत विवरणको अवस्थालाई हेर्दा व्यापार व्यवसायमा ४६.६७%, नोकरीमा २४.४४%, गृहिणीमा २२.२२% र अध्ययनमा ६.६७% रहेको पाइयो ।

८. फोहरमैलाको प्रकार थाहा पाउने ७१.११% छन् भने २८.८९% उत्तरदातालाई यसबारे थाहा नभएको कुरा अध्ययनका क्रममा पाइयो ।
९. फोहरमैला छुट्टाएर राख्नेको सङ्ख्या ५७.७८% छ भने नछुट्टाएर राख्नेको संख्या ४२.२२% रहेको यस अध्ययनमा पाइयो ।
१०. फोहरमैला विक्री वितरण गरी ७७.७८% लाई आम्दानी गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा थाहा भएको छ भने २२.२२% लाई नभएको पाइयो । यसबाट फोहरमैला पनि व्यवस्थापन हुने आम्दानी गर्न सकिने सम्भावना रहेको पाइयो ।
११. प्रत्येक घरधुरीबाट दैनिक औषत १.५६ कि.ग्रा. फोहरमैला उत्पादन हुने गरेको कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो । विगतका वर्षहरूको तुलनामा फोहरमैलाको उत्पादन स्वभाविक रूपमा बढी भएको पाइयो । अध्ययन क्षेत्र प्रमुख व्यापारिक केन्द्र रहेको र ग्रामीण क्षेत्रबाट अस्थायी वा स्थायी रूपमा बसाई सरेर आउने प्रवृत्तिको कारणले जनसङ्ख्या बृद्धिले पनि यस्तो अवस्था सृजना भएको पाइयो ।
१२. अधिकांश घरहरू पक्की आर.सि.सि. भएको सुविधा सम्पन्न शौचालय समेत भएको, बैठक कोठा, भान्सा कोठा, कम्प्युटर, टेलिफोन, टेलिभिजन जस्ता वस्तुहरूको प्रयोगले गर्दा यो समाज आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख भएको पाइयो ।
१३. अध्ययनका क्रममा ६०% घरमा व्यवसाय भएको र ४०% घरहरूमा व्यवसाय नभएको पाइयो । जसले गर्दा व्यापार व्यवसाय गर्ने घरहरूबाट फोहरमैला बढी निस्कने गरेको पाइयो ।
१४. चोकचोकमा कन्टेनर राख्ने/नराख्ने सन्दर्भमा ५३.३३% ले उचित हुने र ४६.६७% उत्तरदाताले उचित नहुने कुरा अध्ययनका क्रममा पाइयो । पर्यावरणीय हिसाबले चोकचोकमा कन्टेनर राख्दा त्यहाँ फोहरमैला जम्मा हुने र समयमा नउठ्ने जसले गर्दा दूर्गन्ध भएर वातावरणलाई नै दूषित हुन्छ भनी स्थानीयबासीले बताए ।
१५. हाल डम्पिङ्ग गरेको ठाउँ उपयुक्त नभएको कुरा अधिकांश उत्तरदाताहरूको रहेको थियो । पवित्र नदी किनारमा फोहरमैला फाल्दा जलचर प्राणी लगायत मानव जीवनलाई समेत प्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारेको र यसले गर्दा पर्यावरणमा समेत नकरात्मक असर पार्छ भनी जानकार व्यक्तिहरूले बताए ।

१६. प्लाष्टिकका भोलाहरूको प्रयोग अत्याधिक मात्रामा भएको पाइयो । यसले गर्दा एकातर्फ वातावरणमा प्रतिकूल प्रभाव पार्दछ भने अर्कोतर्फ मानिसहरू आधुनिकीकरणतर्फ उन्मुख भएको पाइयो ।
१७. फोहरमैला व्यवस्थापनको सम्पूर्ण जिम्मा लिएको नगरपालिकालाई संरचना मानेर यसभित्र रहेका समाज, टोल, परिवार एवम् व्यक्ति हरेक अगंलाई एकाइहरू मानेर अध्ययन गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा हरेक अगंहरूको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको र यसको संयोजनबाट नै फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, चुनौति र संभावनाहरूलाई व्यवस्थित ढंगबाट समाधान एवम् व्यवस्थापन गर्न सकिने कुरा अध्ययनको क्रममा पाइयो । हरेक पक्षबाट फोहरमैला व्यवस्थापनमा सबैको भूमिका महत्वपूर्ण रहेको पाइयो ।
१८. जुन विषयमा द्वन्द्व हुन्छ अवश्य पनि त्यहाँ समाधानका उपायहरू पनि हुन्छन् । त्यसकारण समय समयमा फोहरमैला व्यवस्थापनका सम्बन्धमा नगरपालिका र नगरवासीहरू बीच सामान्य विवादले ठूला कार्यहरू पनि भएका छन् । यसलाई सम्बन्धित पक्षले सकारात्मक ढंगले लिएको पाइयो ।
१९. व्यास नगरपालिका पनि फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा आफुसँग भएको स्रोत र साधनको अधिक परिचालन गरी नगरवासीको सेवामा लागेको पाइयो ।

६.२ निष्कर्ष

व्यास नगरपालिकाकाले फोहरमैला व्यवस्थापन एउटा सामाजिक समस्याको रूपमामानी सम्पूर्ण जिम्मा लिएको भएपनि फोहरमैला व्यवस्थापन जस्तो कुरा एउटा संस्थाको एकल प्रयासले सम्भव हुदैन । त्यसकारण फोहरमैला व्यवस्थापनमा सबै सरोकारवाला जस्तै सरकारी वा गैरसरकारी सङ्घ संस्थाहरू, उद्योग वाणिज्य सङ्घ, टोलवासीहरू साथै आम नगरवासीहरूको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । सबैको सहकार्य र समन्वयमा कार्यहरू अगाडि बढाउन सकेको खण्डमा प्रभावकारी ढङ्गबाट फोहरमैलाको व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ । सबै क्षेत्रबाट फोहरमैला व्यवस्थापनमा हाम्रो पनि दायित्व हो हामीले पनि केही गर्न पर्छ भन्ने भावना जागृत भयो भने मात्र हामी हाम्रो उद्देश्यमा सफल हुन सक्दछौं । हाम्रो र राम्रो नगरपालिका बनाउनका लागि सबै क्षेत्रको भूमिका आवश्यक रहन्छ ।

मैले विशेष गरेर यस अध्ययनमा मूलतः सामाजिक समस्याको अतिरिक्त व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइटको अभाव, उपयुक्त डम्पिङ्ग साइटको व्यवस्था नभएको, नगरक्षेत्रमा फोहरमैला राख्ने ठाउँको अभाव, अस्पतालजन्य फोहरमैलाको छुट्टै व्यवस्था नभएको जहाँ पायो त्यही फोहरमैला फाल्ने प्रवृत्ति बढेको, प्लाष्टिकका भोलाहरूको प्रयोग आदि कुराहरूले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापनमा समस्याहरू भएको औल्याएको छ ।

यसरी व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट र उपयुक्त डम्पिङ्ग साइट नहुँदा नगरबाट निक्केका फोहरमैलाहरू तह लगाउन समस्या हुन्छ । यस नगरमा व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट नभएको र फोहरमैला पवित्र मादी नदीको किनारामा लगेर डम्पिङ्ग गरेको छ । त्यसले गर्दा नदी प्रदूषण हुने, नदीमा आश्रित जलप्राणीहरू लोपहुने अवस्था अवश्य आउँछ । त्यतिमात्र नभई दूषित वातावरण एवम् पानीको कारणले गर्दा भोलि यस नगरमा डरलाग्दा रोगहरूको महामारी आउन सक्छ । व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट नहुँदा स्थानीयवासीहरू अवरोधको कारणले हप्तौं दिनसम्म काठमाडौं महानगरको फोहरमैला नउठेको अवस्था भोलि यस नगरमा पनि नआउला भन्न सकिदैन । नेपाल सरकारले आगामी वर्ष पर्यटन गतव्य वर्षको रूपमा लिएको अवस्थामा पर्यटकहरूले व्याप्टिङ्ग गर्ने स्थानमा नगरको फोहर डम्पिङ्ग गरेको देख्दा उनीहरूलाई कस्तो सन्देश जान्छ भन्ने कुरा गम्भिर विषयको रूपमा रहेको छ ।

व्यास नगरपालिकाले उपलब्ध गराएको कम्पोष्ट विमको (मल बनाउन प्रयोग गरिने ड्रम) दुरुपयोग भएको छ । कम्पोष्ट मल बनाउने विम स्टोरमा थन्किएको छ । यसले गर्दा नगरवासीमा चेतना कहिले आउने, फोहरमैला राख्ने बाल्टिन वितरण गरियो । घरमा अन्य सामान राखेर त्यसको दुरुपयोग भएको छ ।

प्रदूषित हुदै गएको मादी नदी एवम् प्रदूषित वातावरणको कारणले यस नगरक्षेत्र आसपासमा टाइफाइडको महामारी फैलिएको अनियन्त्रित सामाजिक स्वास्थ्य समस्या हुन सक्छ । जुन केही समय अघि व्यास नगरपालिकामा भएको थियो । जसबाट आम नागरिकहरूले उपचारको क्रममा लाखौं रूपैयाँ खर्च गर्नु परेको थियो । जसले गर्दा यहाँको आर्थिक अवस्था दयनीय बनेको थियो ।

फोहरमैलाको व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको यस नगरपालिकाले फोहरमैला उठाउने दैनिक तालिका भए पनि हप्तौंसम्म फोहरमैला नउठेको पनि छ । जसले गर्दा टोल दूगन्धित भएको

पाइयो । घरमा रहेको फोहर पनि दूर्गन्ध हुन्छ, जसले गर्दा नगरबासी बाध्य भएर सडक गल्ली, चोकचोकमा फोहरमैला फाल्न बाध्य हुन्छन् । जसले गर्दा पर्यावरणमा प्रत्यक्ष रूपमा असर पर्दछ ।

प्रायजसो नगरबासीहरू कुनै न कुनै पेशा, व्यवसाय एवम् नोकरीमा संलग्न रहेकाछन् । त्यसकारण त्यस्ता नगरबासीहरू कार्यालय समयमा घरमा नहुने र फोहरमैला उठाउने गाडी त्यही समयमा आउने हुँदा घरको फोहरमैला घरमा नै रहने अनि त्यही फोहरमैला बाध्य भएर चोकचोक र गल्लीमा फाल्नु पर्ने अवस्था अध्ययनको क्रममा देखिएको छ ।

विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूले नगरपालिकासँग मिलेर सरसफाई सम्बन्धी कार्यहरू गरेका तर समयवधि सकिएपछि त्यसलाई निरन्तरता नदिएको, जसले गर्दा राज्यले त्यसमा गरेको लगानीको औचित्य नरहेको यस अध्ययनका क्रममा मैले पाएको छु । फोहरमैला व्यवस्थापनको जिम्मा लिएको नगरपालिकाले खाली अरुको निमित्त उठाई दिए जस्तो देखिन्छ ।

समाजको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गरेको राजनैतिकदलहरूको भूमिका फोहरमैला व्यवस्थापनमा महत्वपूर्ण देखिन्छ । यसमा दलहरूको सहयोग पनि अपरिहार्य छ । फोहरमैला व्यवस्थापन पनि विकासको अभिन्न अङ्ग रहेको कुरा राजनैतिकदलहरूले आत्मसात् गर्दै नगरको हरेक क्रियाकलापमा सक्रिय सहभागिता हुनुपर्ने देखिन्छ । हरेक राजनैतिक दलको घोषणा पत्रमा सरसफाइलाई पूर्ण रूपमा प्राथमिकताको क्रममा राख्न सके मात्र यसको उचित व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।

व्यास नगरपालिकाले नगरलाई सफा, सुन्दर नगर बनाउने प्रयास गरे पनि कुनै ठोस कार्यक्रम देखिदैन । सरसफाई सम्बन्धी गुरुयोजन, कुनै रणनीतिक योजना बनेको पाइदैन । फोहरमैला व्यवस्थापनमा कार्यक्रमको लागि कार्यक्रम मात्र गरेको पाइन्छ । त्यसले गर्दा यो सामाजिक समस्या कै रूपमा रहिरहेको पाइन्छ ।

फोहरमैला व्यवस्थापनमा धेरै सम्भावनाहरू रहेकाछन् । जस्तै कम्पोष्टमल उत्पादन गर्न प्रशोधन केन्द्र स्थापना, बायोग्याँस उत्पादन, कवाडीका सामानहरू बिक्री वितरण गरी आय आर्जन गर्न सकिन्छ, भने प्रशोधन केन्द्र स्थापना गरी रोजगारीका प्रशस्त अवसरहरू हुनेछन्

तर हालसम्म सम्बन्धित निकायले यसतर्फ कुनै सोच बनाएको पाइएन । प्रसस्त सम्भावनाहरू हुदाँ हुँदै पनि यसतर्फ उचित लगानी गरेको छैन ।

आधुनिक समाजमा व्यक्तिहरू एकल परिवारको रूपमा बस्ने प्रवृत्तिको विकास भएको र शहरीया जीवन शैली अगालेको पाइन्छ । अत्याधुनिक इलेक्ट्रोनीक सञ्चार माध्यमहरूको प्रयोग गर्ने गरेको अध्ययनका क्रममा मैले पाए । तथापी यो सामाजिक समस्याको रूपमा कही बहस पैरवी गरेको पाइएन । विभिन्न सङ्घ सस्थाहरूसँग सहकार्य भएपनि निश्चत स्वार्थको कारणले गर्दा फोहरमैला व्यवस्थापन खाली कार्यक्रमको लागि कार्यक्रम भएको देखिन्छ ।

अध्ययनको क्रममा आधाभन्दा धेरै जनसङ्ख्या ओगटेको महिलाहरूको भूमिका लैङ्गिक दृष्टिकोणबाट हेर्दा घरायसी फोहरमैला व्यवस्थापनमा संलग्न हुने र उनीहरूको धेरै जसो समय घरधन्दामा बित्ने कुरा बताए । त्यसैले फोहरमैला व्यवस्थापनमा महिलाहरूको महत्वपूर्ण भुमिका रहेपनि यसको उचित व्यवस्थापन र यो एउटा साच्चैकै सामाजिक समस्या हो भन्ने कुराको जानकारी उनीहरूलाई कम ज्ञान रहेको पाइयो ।

जनसंख्या बृद्धि बसाई सराई आदिको कारणले गर्दा नगरमा फोहरमैलाको उत्पादनमा बृद्धि भएको छ भने फोहरको बृद्धिसँगै सामाजिक समस्या पनि सँगसँगै अधि बढेको पाइयो । त्यसैगरी फोहरमैला व्यवस्थापनमा प्रमुख चुनौतिको रूपमा व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट नहुनु, उचित डम्पिङ साइट नभएको, अव्यवस्थित शहरीकरण, फितलो कानूनी व्यवस्था कमजोर कार्यान्वयन पक्ष, अपर्याप्त स्रोत र साधन प्रमुख रहेको यस अध्ययनमा मैले महशुस गरेको छु ।

आ-आफ्नो घर वरिपरि सफासुगधर भएर व्यवस्थित ढङ्गले बसोबास गर्ने परम्परामा बृद्धि भएको समय समयमा टोल छिमेकमा सरसफाई कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेको भएपनि फोहरमैला व्यवस्थापनमा स्थानीयबासीहरू व्यक्तिगत रूपमा घरको फोहर मात्र तह लगाउने काममा बढी लाग्ने गरेको तर सामाजिक समस्याको रूपमा रहेको यस समस्यालाई समाज भित्रैबाट समाधान गरिनु पर्दछ भनी उनीहरू घर बाहिर त्यति सक्रिय नरहेको देखिन्छ ।

विषेश गरेर खुला ढल, नाला सानो, प्लाष्टिकहरू जथाभावि फाल्ने, फोहरमैला पोका पारेर नदेख्ने गरेर फाल्ने, बंगुर सुगुर कुखुराहरू जाहाँ पायो त्यहाँ फाल्ने हुदाँ यहाँको फोहरमैला व्यवस्थापनमा चुनौतिहरू रहेको देखिन्छ ।

यसरी फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या, चुनौति र सम्भावनाहरू सबै नगरहरूमा रहेका हुन्छन् । जनसंख्या बृद्धि, बढ्दो शहरीकरण आदिको कारणले फोहरमैला उत्पादनमा बृद्धि भएको कुरालाई नकार्न सकिदैन । त्यसलाई व्यवस्थापन गर्ने मानवीय तथा भौतिक स्रोतहरू पर्याप्त छैनन् । जति छन् त्यसको अधिक परिचालन गरी फोहरमैला व्यवस्थापनमा लाग्नुपर्ने वाध्यात्मक अवस्था रहेको देखिन्छ । त्यसैले यसतर्फ सम्बन्धित निकायको ध्यान जानु जरूरी देखिन्छ ।

६.३ सुभावहरू

यस अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूको दक्ष विशोषज्ञ जानकारहरूको अर्न्तवार्ता छलफल र विवरणहरू माथिका अध्यायहरूमा विश्लेषणात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिसकिएको छ । यसरी यस सन्दर्भमा के कस्ता कदमहरू चाल्न सकिएको खण्डमा व्यास नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापनमा देखिएका सामाजिक समस्या, चुनौतिहरू अझ प्रभावकारी र सफल बनाउन सकिन्छ भनी निम्न प्रकारका सुभाव तथा उपायहरू उल्लेख गर्न आवश्यक देखेको छु ।

१. फोहरमैला व्यवस्थापनमा सरकारी, गैरसरकारी एवम् निजी क्षेत्रहरूसँगको सहकार्य एवम् समन्वयमा अगाडि बढ्नुपर्ने देखिन्छ ।
२. सम्पूर्ण नगरवासीहरूले फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने दायित्व हाम्रो पनि हो भन्ने कुराको बोध गराउन जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
३. व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइट र उपयुक्त डम्पिङ्ग साइटको व्यवस्था गर्नका लागि तुरुन्त कार्य प्रारम्भ गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
४. फोहरमैला कुहिने र नकुहिने गरी छुट्ट्याएर राख्ने, अस्पतालजन्य फोहरमैलाको व्यवस्थापनमा आधुनिक प्रविधिको सहयोगमा व्यवस्थापन गर्नुपर्ने ।
५. प्लाष्टिकजन्य वस्तुहरूको विक्री वितरणमा रोक लगाउन पहल गरी त्यसको सट्टा कपडाको भोलाहरू प्रयोग गर्न उत्प्रेरित गर्नु उपयुक्त हुन्छ ।
६. नगरबाट निस्कने फोहरमैला कुनै नदी किनारामा लगेर डम्पिङ्ग नगरी ल्याण्डफिल्ड साइट निर्माण गरी व्यवस्थित गर्नतर्फ सम्बन्धित निकायले ध्यान दिनुपर्दछ ।
७. पर्यटकीय स्थलहरूमा सफा सुगन्ध राख्नेतर्फ पहल गर्न ध्यान दिनुपर्छ ।

८. फोहरमैला व्यवस्थापनमा विभिन्न सङ्घ सस्थाहरूसँगको सहकार्य र समन्वयमा कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउनुपर्छ ।
९. समाजमा नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने राजनैतिक दलहरूको राय, सुझाव र सल्लाह अनुसार फोहरमैला व्यवस्थानमा अगाडि बढ्नु राम्रो हुन्छ ।
१०. फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नका निमित्त आवश्यक पर्ने नीति नियमको निर्माण गरी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।
११. फोहरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१२. फोहरमैला प्रशोधन केन्द्र निर्माण गर्नतर्फ पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१३. फोहरमैला उठाउनको निमित्त सम्बन्धित निकायले उपयुक्त समयमा ट्याक्टर आउने व्यवस्था गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१४. जथाभावि सडक र गल्लीहरूमा अनियन्त्रित तरिकाले फोहरफाल्ने व्यक्तिहरूलाई जरिवाना वा कानूनी कार्यवाही गरिनुपर्ने कुरालाई नगरपालिकाले कडाइका साथ लागू गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
१५. फोहरमैलाबाट प्रत्यक्ष रूपमा जनस्वास्थ्य एवम् वातावरणमा पर्ने प्रभावका बारेमा आमनगरबासीलाई जानकारी गराउनुपर्ने ।
१६. बजारको माग र फोहरमैलाको उत्पादनको परिमाणलाई ध्यान दिदै आवश्यक साधन र स्रोतको व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
१७. घरायसी फोहरमैला व्यवस्थापनमा महिलाहरूको अत्यधिक सहभागिता रहने हुनाले उनीहरूको लागि फोहरमैला कसरी व्यवस्थित गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
१८. नगरको विभिन्न क्षेत्रमा फोहरमैलाको अवस्था के छ दैनिक रूपमा निरीक्षण र अनुगमन गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
१९. व्यास नगरपालिकाले आफ्नो रणनीतिक योजना निर्माण गरि फोहरमैला व्यवस्थापनमा विभिन्न सङ्घ सस्थाहरूको सहभागिता र सहकार्यमा अगाडि बढी दीगो रूपमा फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

सन्दर्भ सूची

- आचार्य, वलराम (२०६४ वि.सं.) सामाजिक विश्लेषणको सैद्धान्तिक ढाँचा ।
- गौतम, टिकाराम (२०६४ वि.सं.) सामाजिक संस्था र प्रक्रियाको विश्लेषण ।
- घोराही नगरपालिका दाङ्ग (२०६६ वि.सं.) घोराही नगरपालिका मुखपत्र ।
- जिल्ला विकास समिति तनहुँ (२०६४ वि.सं.) पूर्ण सरसफाइ अभियान तनहुँ ।
- जिल्ला विकास समिति तनहुँ (२०६७ वि.सं.) जिल्ला विकास योजना ।
- जिल्ला शिक्षा कार्यालय तनहुँ (२०६६ वि.सं.) तनहुँ शैक्षिक दर्पण ।
- रेग्मी, गोपीकृष्ण (२०५५ वि.सं.) काठमाडौँ महानगरपालिका वडा नं ९ को फोहरमैला समस्या विश्लेषण सोधपत्र ।
- वातावरण विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (२०५४ वि.सं.) वातावरण संरक्षण ऐन २०५३ तथा नियमावली २०५३ ।
- व्यास नगरपालिका तनहुँ (२०६७ वि.सं.) वार्षिक नगर विकास योजना ।
- व्यास नगरपालिका तनहुँ (२०६४ वि.सं.) व्यास नगर गतिविधि ।
- जि.टि.जेड. (२०६६ वि.सं.) मेरो सफा सुगघर समुदाय ।
- महिला विकास कार्यालय तनहुँ (२०६७), वार्षिक प्रतिवेदन एक भलक ।
- नेपाल कानून आयोग (२०६८ वि.सं.) फोहरमैला व्यवस्थापन ऐन ।
- यू.डि.एल.ई./जि.टि.जेड. (२०६५ वि.सं.) घरेलु फोहर व्यवस्थापनका सरल उपायहरू ।
- स्थानीय विकास मन्त्रालय (२०५७) वातावरणीय निर्देशिका ।
- सेप्रोइन (उन्नति आधार केन्द्र) २००२ घरेलु फोहरमैला व्यवस्थापन ।
- सोपान प्रेस प्रा.लि. डिल्ली बजार काठमाडौँ २०६७ वि.सं. सोपान मासिक ।
- शाक्य, निरजा (२०५९ वि.सं.) फोहरमैला व्यवस्थापनमा जनसहभागिता बुटवल नगरपालिकाको एक समाजशास्त्रीय अध्ययन सम्बन्धी शोधपत्र
- Practical action Nepal 2008 Best practices on solid waste management of Nepalese cities
- Practical action Nepal 2008, स्वास्थ्य र सरसफाई
- Practical action Nepal www.practicalaction.org

अनुसूची १

व्यास नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापन तथा यसका सामाजिक असर सम्बन्धमा
स्थलगत अध्ययनको लागि प्रश्नावलीहरू

प्रश्नावली

१ उत्तरदाताको नामथर:

वडा नं:

टोल :

२. पारिवारिक विवरण

क्र.स	घरमुलीको नामथर	उमेर	लिङ्ग	धर्म	पेशा	अन्य	कैफियत
१.							
२.							
३.							
४.							
५.							
६.							
७.							
८.							
९.							
१०.							
११.							

३. परिवारमा शिक्षाको अवस्था कस्तो छ ?

(क) स्कुल नजाने:

(ख) अशिक्षित:

(ग) एस.एल.सि.मुनि:

(घ) एस.एल.सी पास:

(ड.) आइ.ए पास:

(च) वि.ए.पास.:

(छ) एम.ए पास:

(ज) पि.एच.डि.:

४. तपाईंलाई फोहरमैलाको सामाजिक असरको बारेमा थाहा छ ?

(क) छ

(ख) छैन

५. फोहरमैलाको बारेमा तपाईंहरूले छलफल गर्नुहुन्छ ?
 (क) गछ्रौं (ख) गर्दैनौं
६. तपाईंको घरमा कोठाहरू कति छन् ?
 (क) घरको कोठा सङ्ख्या : (ख) भाडाको कोठा सङ्ख्या :
७. फोहरमैला भन्नाले के बुझ्नु हुन्छ ?
८. फोहरमैलाका प्रकारहरू थाहा छ कि छैन ?
९. फोहरमैलाबाट कुन कुन रोगहरू लाग्न सक्छ ?
१०. घरबाट निस्कने फोहरमैला केमा जम्मा गर्नुहुन्छ ?
 (क) बाल्टिन (ख) टोकरी
 (ग) प्लाष्टिक भोला (घ) खुला ठाउँ
११. सड्ने र नसड्ने खालका फोहरमैला छुट्याएर राख्नुहुन्छ ?
 (क) छुट्याउँछु (ख) छुट्याउँदैन
१२. तपाईंको घरबाट दैनिक कति फोहरमैला निक्लन्छ ?
 के.जी.
 (क) सड्ने.....के.जी. (ख) नसड्ने.....के.जी.
१३. प्लाष्टिका भोलाहरू प्रयाग गर्नु हुन्छ कि हुँदैन ?
 (क) हुन्छ (ख) हुँदैन
१४. फोहरमैलाबाट वातावरणमा कस्तो असर पर्दछ ?
१५. फोहरमैलाबाट आम्दानी गर्न सकिन्छ भन्ने कुरा थाहा छ ?
 (क) छ (ख) छैन
१६. आम्दानी गर्न सकिन्छ भने कसरी गर्नु भएको छ ?
१७. तपाईंको घरमा कुनै व्यवसाय सञ्चालनमा छ कि ?
 (क) छ (ख) छैन
१८. घरबाट निस्कने फोहर कहाँ फाल्नु हुन्छ ?
 (क) कन्टेनरमा (ख) खुला ठाउँमा
 (ग) नदी किनारा (घ) ट्याक्टरमा
१९. बजार क्षेत्र चोक चोकमा कन्टेनर राख्न उचित छ / छैन ?
 (क) छ (ख) छैन

२०. नगरपालिकाले फोहोरमैला उठाउन कसरी आउँछ ?
 (क) दैनिक (ख) दुई दिनमा १ पटक
 (ग) तीन दिनमा १ पटक (घ) एक हप्तामा १ पटक
२१. फोहरमैला उठाए वापत कुनै मासिक रूपमा कति रूपैया बुझाउनु हुन्छ ?
२२. यदि पैसा बुझाएको भए सेवा कस्तो पाउनु भएको छ ?
 (क) राम्रो (ख) नराम्रो
२३. सरसफाइ व्यवस्थापनको लागि पैसा बुझाएर तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
 (क) सन्तुष्ट भए किन ?
 (ख) सन्तुष्ट नभए किन ?
२४. तपाईंको टोलमा फोहरमैला व्यवस्थापन र यस सम्बन्धी गोष्ठी भएको छ ?
 (क) छ (ख) छैन छ भने.....
२५. तपाईंको घरमा सरसफाइमा बढी कसको सहभागिता हुन्छ ?
 (क) महिला (ख) पुरुष (ग) केटाकेटी
२६. कम्पोष्ट मलको बारेमा तपाईंलाई केही थाहा छ ।
 (क) छ (ख) छैन
 छ भने कम्पोष्ट मल भनेको ?
२७. फोहरमैला व्यवस्थापन र यसको सामाजिक असरका बारेमा तपाईं र तपाईंको टोलबासी कतिको सक्रिय हुनुहुन्छ ?
 (क) सक्रिय छौं (ख) सक्रिय छैनौं
२८. फोहरमैला व्यवस्थापन गर्नुमा तपाईंको दायित्व हो कि होइन ?
 (क) हो (ख) होइन
२९. तपाईंको टोलमा फोहरमैला व्यवस्थापन सम्बन्धी कुनै समिति छ कि छैन ?
 (क) छ (ख) छैन
३०. फोहरमैला र वातावरणीय दृष्टिकोणबाट तपाईंको टोल कस्तो छ ?
 (क) राम्रो (ख) नराम्रो
३१. फोहरमैला व्यवस्थापनमा के कस्ता सम्भावनाहरू देख्नु हुन्छ ?
 १. २.
 ३.

३२. फोहरमैला व्यवस्थापन गर्ने सम्बन्धमा सामाजिक, साँस्कृतिक र वातावरण संरक्षणमा के कस्ता चुनौतिहरू देख्नुहुन्छ ?
- १.
 - २.
 - ३.
३३. तपाईंको आफ्नो टोलमा फोहरमैला सम्बन्धी अन्य के कस्तो समस्या देख्नुहुन्छ ?
- १.
 - २.
 - ३.
३४. सम्पूर्ण नगरलाई सफा राख्न र यसबाट हुने सामाजिक समस्या न्युनिकरण गर्नका लागि के गर्नु पर्ला ?
३५. हाल नगरपालिकाले फोहरमैला फाल्ने गरेको ठाउँ उपयुक्त छ ?
- (क) छ (ख) छैन
३६. फोहरमैला जथाभावी फाल्दा समाजमा त्यसको असर कस्तो पर्छ ?
- (क) सकारात्मक (ख) नकारात्मक
३७. नगरपालिकाले गरेका सरसफाई सम्बन्धी कार्यहरू प्रति तपाईं सन्तुष्ट हुनुहुन्छ ?
- (क) सन्तुष्ट हुनुहुन्छ (ख) सन्तुष्ट हुनुहुन्न
- सन्तुष्ट नभए किन ?
३८. व्यवस्थित ल्याण्डफिल्ड साइडको आवश्यकता छ, छैन ।
- (क) छ (ख) छैन
३९. नगरपालिकाको फोहरमैला व्यवस्थापन छुट्टै संस्था/प्राइभेट सेक्टरलाई दिन उपयुक्त होला ?
- (क) उपयुक्त हुन्छ (ख) उपयुक्त हुँदैन
४०. फोहर व्यवस्थापन र यसबाट पर्न सक्ने सामाजिक असरहरूका सम्बन्धमा नगरपालिकालाई केही सुझाव दिनु हुन्छ कि ?
- १.
 - २.
 - ३.

अनुसूची २

मुख्य जानकारदाताहरू

सि. नं.	नाम	पद	संस्था/कार्यालय
१.	रामचन्द्र लामगादे	कार्यकारी अधिकृत	व्यास नगरपालिका कार्यालय
२.	कुमार कंचन जि.सी.	आ.ले.प. अधिकृत	व्यास नगरपालिका कार्यालय
३.	कृष्णराज घिमिरे	ना.सु.	व्यास नगरपालिका कार्यालय
४.	कृष्णहरी पौडेल	सरसफाई व्यवस्थापक	व्यास नगरपालिका कार्यालय
५.	वैकुण्ठनाथ मिश्र	अध्यक्ष	त.उ.बा.दमौली बजार इकाई
६.	नवराज वाग्ले	प्राचार्य	उदय उच्च मा.वि.,व्यास ८
७.	देवकुमार श्रेष्ठ	अध्यक्ष	तनहुं उद्योग वाणिज्य संघ
८.	चुडामणि दाहाल	अध्यक्ष	व्यास नगर नगर समन्वय समिति
९.	देवनिधि पन्थ	अध्यक्ष	व्यास नगर वडा समन्वय समिति
१०.	महेन्द्र ढकाल	अध्यक्ष	व्यास नगर वडा समन्वय समिति
११.	जगतबहादुर बाँनिया	अध्यक्ष	व्यास नगर वडा समन्वय समिति
१२.	राजकुमार श्रेष्ठ	सदस्य	फोहरमैला व्यवस्थापन तथा अनुगमन समिति

अनुसूची ३

अध्ययनको क्षेत्रको नक्सा

